

РАННАТА ИСТОРИЯ НА ОСМАНЦИТЕ
И ПЪРВИЯ ЕТАП ОТ ОРГАНИЗИРАНОТО
ИМ НАШЕСТВИЕ НА БАЛКАНИТЕ

(1354 – 1359/1361)

Николай Овчаров

THE EARLY HISTORY OF THE OTTOMANS
AND THE FIRST STAGE OF THEIR ORGANIZED
INVASION OF THE BALKANS

(1354 – 1359/1361)

Nikolay Ovcharov

Abstract: *Despite the fact that the early Ottoman history is known mainly from legends, the paper turns its attention to sources, which are rarely used, and specific evidence found in the known Ottoman chronicles, which shed a new light on the initial stage of the conquest of the Balkans. The accent is placed on the participation in the events of the so called uj beys, the conquest of the Gallipoli peninsula, East Thrace, East Rhodope region, etc. Special attention is paid to a little known, especially in the Bulgarian historiography, source which is however directly related to this topic – the biography “Menakibname” Sheikh Bedreddin Mahmud Simavi, written by his grandson Halil bin Ismail between 1455 and 1460.*

Keywords: *Ottomans, Balkans, Invasion, sources.*

Точно преди 30 години излезе важната статия на Пламен Павлов и покойния Иван Тютюнджиев, посветена на изясняването на етапите от османското нашествие на Балканите. Тогава бяха коригирани доста данни, които до този момент бяха приемани безапелационно (**Тютюнджиев, Павлов 1988**, 3 и сл.) А напоследък се натрупаха нови или слабо известни доскоро данни, хвърлящи допълнителна светлина върху това съдбоносно за балканските народи събитие.

След злощастната за Византийската империя битка при Манцикерт в 1071 г. тюрките-селджуци създават огромна империя, простираща се от Средна до Мала Азия. На територията на тази държава през XI – XII в. живеят и значителни маси туркмени-огузи, населяващи районите на Хорасан, Гурган и Дехистан. Още през 982 г. персийският географ Худуд ал-Алем

определя границите на тези тюркски племена между долното течение на река Волга, Каспийско и Аралско море и пустинята Даше-Кевир на юг (**Федоров-Давыдов 1966**).

В указите на селджушкия султан Ахмад Санджар (1118–1153) за туркмените-огузи се говори като за „езичници“ и на наместника се препоръчва да ги прогони чрез война. От същите документи се разбира, че тези тюрки са главно номади или полууседнали племена. В султанските фермани те са наречени „хора на пустинята“ или „обитатели на степите“ (**Агладжанов 1969**, 229).

Този социален строй е устойчив и се запазва дълго време. През XIII в. персийският историк Фахр ад-дин Мубарак-шах Мерверуди описва подробно нравите на туркмените-огузи, които „обитават степите и развъждат стада коне, камили, овце, крави и бикове“. Той свидетелства за „номадите, които живеят в пустините и степите в преносими юрти и не остават на едно място“ (**Агладжанов 1969**, 87–88). Османските автори от XIV–XV в. пък често ги наричат туркмени или номадстващи юруци.

Решителен за тюрките в Средна Азия е XI в., когато започва тяхното поредно голямо разселване. Видният изследовател на азиатските народи Г. Фьодоров-Давидов определя двете направления на движението им от Приаралието на запад. Някои предимно огузки племена минават по северното крайбрежие на Каспийско море и достигат до степите на Източна Европа, където стават известни като торки. Другите през Иран достигат до Мала Азия и създават гръбнака на Селджушката империя (**Федоров-Давыдов 1966**).

В армията на селджуците туркмените-огузи играят основна роля. В документи от XII в. се вижда, че бойният им строй е в типично тюркска традиция. Така тяхното родово-племенно опълчение се дели на две крила. В лявото са племената на печенези и чувундари, а в дясното – на баяти и кайъ.

Така за пръв път се появява името на народа, който само след няколко века ще създаде една от най-големите световни империи. Защото именно от кайъ произхождат основателите на държавата на османците. А това се случва вследствие на монголското нашествие, разклатило устоите на целия свят през първите десетилетия на XIII в.

Ранната османска история е известна главно по легенди и предания. Ясно е, че притискани от монголите, през това столетие част от племето кайъ се придвижва на запад, като преминава по цялата дължина на Иконийския султанат – най-западния дял на разпадналата се огромна Селджушка империя. Накрая туркмените-огузи се струпват по западната граница на султаната в търсене на нови пасбища. Те намират паша за овцете си по гористите склонове на граничните територии с Византийската империя.

Вожд на кайъ е Ертугрул, който идва в Мала Азия с баща си и братята си. Преразказваната в един стил легенда от по-късните османски хронисти

Ашък паша-заде, Мехмед Нешри, Орудж, Идрис Битлиси, Ходжа Садеддин и др. свидетелства, че след нашествието на монголите в Иран към Мала Азия се изнасят около 50 000 тюркски номадски семейства. После обаче повечето решават да се върнат и така Ертугрул се озовава в източната част на Мала Азия едва с 400 номадски къщи (юрти).

По време на монголското нашествие в Мала Азия през 40-те години на XIII в. той избира изчаквателна позиция. Както отбелязва Мехмед Нешри, „Ертугрул мълчал, почивал, хитрувал... и се наслаждавал на радостите на живота“ (Нешри 1984, 24).

В началото на 80-те години водачът на кайъ умира на 93-годишна възраст и е наследен от сина си Осман. Това се случва след провеждане на традиционния за номадите избор чрез гласуване. Историкът Рухи е ясен: „Тюркските бейове от граничните земи се събраха и организираха курултай, тоест голямо събрание и, като обсъдиха помежду си, избраха хан, опирайки се на огузкия обичай“ (Ruhi 1992, 377).

Първоначално Осман запазва добри отношения със съседните византийски градове, но скоро започват стълкновения с християните. До голяма степен те се дължат на номадския начин на живот на племето кайъ. Макар при управлението на сина на Ертугрул хората от народа кайъ в Мала Азия официално да приемат исляма, сред тях се запазват много езически отживелици.

Именно номадството често става причина за сблъсъци със съседните ромеи. Така, според Мехмед Нешри, ромейският кастрофилакс на крепостта Ангелокоми „гонел народа на Осман, когато отивал на лятно пасище“. Въобще всички османски летописци са категорични, че по това време тези туркмени-огузи са изцяло номади. Те пишат за техния начин на живот, за постоянното търсене на пасища, за подвижните им жилища-юрти (Нешри 1984, 25, 30, 60, 78; Оруç 2014, 5, 6, 24, 81).

По този начин дошлите в Мала Азия туркмени изпълняват завета на легендарния си родоначалник Огуз Хан. Османските хроники от XIV–XV в. винаги се спират на неговите закони, в които той славослови номадския начин на живот. „Придвижвайте се – съветва Огуз Хан, – не усядайте на едно място, номадствайте по пролетните, летните и зимните пасища и по крайбрежията на реките!“ (Агладжанов 1969, 89).

Първоначалните успехи в сблъсъците с ромеите дават самочувствие на Осман. Към него прииждат тюрки от всички околни бейлици, които се оформят на територията на разпадащия се Иконийски султанат. „Осман, който прекарал цялата си младост между зимните и летните пасища, успял да обедини този човешки поток и да го поведе към успех под своето знаме.“

Но истински той влиза в новата си роля на 27 юли 1302 г., когато разбива византийския хетериарх Музалон край Никомедия и достига ранга на емирите на Гермиян, Ментеше и Айдън. През следващите години нападенията

срещу византийските градове Никомедия, Никея, Белокоми, Ангелокоми и други стават ежедневие. Изпращаните срещу Осман ромейски отряди винаги търпят поражения (**Баке-Грамон и др. 2014**, 15 – 16).

Създателят на династията умира в края на 1323 или началото на 1324 г. Нов курултай избира за негов наследник Орхан, който е един от шестимата му синове. Орхан продължава агресивната политика на баща си и до 1337 г. превзема последните свободни ромейски градове в Източна Мала Азия – Бурса (Бруса), Никея и Никомедия. Опитите на император Андроник III Палеолог да възпре османското настъпление са неуспешни, като в битката при Пелеканон през 1329 г. той е ранен и едва не загива.

В началото на 40-те години на XIV в. победоносните войски на Орхан излизат на Дарданелите, а малко по-късно е подчинен съседния тюркски бейлик Караси. Следва успешната намеса на османците във византийската гражданска война от 1341 – 1347 г., когато те за пръв път стъпват на Стария континент, викани на помощ от претендента за престола Йоан Кантакузин. По този начин закономерно се достига до 1354 г., в която водените от големия син на Орхан, Сюлейман паша, войски завладяват първата голяма крепост на европейския бряг – Галиполи.

Превземането на този град от османците е преломен момент в историята на Европа. В Константинопол настъпва паника пред „турския ужас“. Никифор Григора разказва, че жителите на столицата не смеят дори да се скарат по-високо на децата си, защото всяка глъчка се смятала за началото на османското нашествие. И не били далеч от истината, защото завоевателите се отдават на див грабеж, отвличане на хора и на цели стада животни. Конницата им препуска из околностите на градовете, а номадските биваци „под открито небе с нищо не се отличаваха от тези, които от незапомнени времена [правеха] в тяхната собствена азиатска земя“ (**Григора 2016**, 186 – 187).

Завоевателите обаче избират друга стратегия и на първо време избягват да атакуват големите центрове. Използвайки паниката сред ромеите, те бързо завземат съседните крепости Кипсела (Ипсала) и Малгара, като по този начин овладяват целия Галиполски полуостров. След това воините на Сюлейман методично разширяват владенията си. Както пише Мехмед Нешри, те „...без отдиш, ден след ден, продължавали победния си ход“.

Другият момент е колонизацията на завоюваните земи. „Като се прехвърлил в Румелия – продължава Мехмед Нешри, – Сюлейман паша първо изпратил вест до баща си Орхан Гази: „Старанията на моя честит султан станаха причина за завладяването на Румелия. Повечето от неверниците са слаби, но са необходими много наши хора, за да бъдат оставени в завладените крепости на тази земя. Бъди милостив и ни прати подкрепления!“ Като чул тези думи, Орхан Гази се възраднал. В земята Караси имало араби-чергари. Те били дошли със своите подвижни домове и останали да живеят

там. Орхан Гази ги вдигнал и ги прехвърлил в Румелия. В кратко време те се заселили в околността на Гелиболу (Галиполи)... Народът на земята Караси от отсамната страна също заприиждал. Новодошлите придобивали родина и се заемали със свещена война.“

Същият хронист дава възможност да се видят следващите стъпки на Сюлейман. Той първо се подsigурява на север откъм Константинопол като завладява крепостите по планината Теквур (виз. Родосто, днес Текирдаг). След това войските тръгват на запад и заемат Хайреболъ (виз. Хариополис, днес Хайраболу). Така за около година край Галиполи се създава областта Еджеовасъ, която „...станала изцяло мюсюлманска“ (**Нешри 1984**, 69 – 70).

От този плацдарм османците развиват своето настъпление към вътрешността на Балканския полуостров. То се извършва чрез военно-административната система на уджа, която вече е изпитана в Мала Азия. В превод наименованието означава „врѣх, острие“ на копие или стрела. Използва се, за да означи пограничните и често спорни земи на територията на Анадола, а по-късно и на Балканите.

Начело на тези области са удж-бейовете, които обикновено са били вождове на отделни племена и родове. Подобно на по-ранните византийски акрити, командването им било поверено на определени хора срещу военни задължения по границата против външни врагове, най-вече християни. За мюсюлманите такива земи са представлявали военна зона, която предстои да бъде завоювана.

На практика удж-бейовете са полусамостоятелни военачалници, които владеят и воюват в стратегически важни области на фронтовата линия със света на неверниците християни. Те привличат „борци за вярата“ (газии), дервиши и обикновени заселници от Мала Азия, като им обещават плячка и земи.

В системата на уджа при Осман и Орхан ясно се долавя неизживения отпечатък от военно-номадския бит на тюрките. Главната нападателна сила на „острието“ все още не са спахиите-тимариоти, а племенните опълчения яя или пияде (пехотна войска) и мюселем (конна войска). Като отделна ударна единица в уджа са акънджиите, чиято единствена цел е плячката. Тяхна задача е не да превземат вражеската територия, а да дезорганизируют тамошното население чрез пряк терор (**Маганов 2003**, 460 – 464).

Във военно време бойците от яя и мюселем получават по едно акче на ден. Останалата част от племето или рода пасе стадата и се занимава със снабдяването на воините с необходимото продоволствие. В уджа понякога тюрките издигат укрепления, но много по-често използват заварените крепости, като ги ремонтират частично.

Османските историци от XV в. нататък сочат имената на първите удж-бейове, развили настъплението от плацдарма на Галиполския полуостров. Според Нешри със Сюлейман са Гази Фазъл и Якуб Едже, които получават

във владение областта. През 1356–1357 г. войските напредват в Източна Тракия и Беломорието. Междувременно Сюлейман паша загива нелепо при лов със соколи и командването там е поверено на двама видни военачалници – Евренос бей и Хаджи Илбеги (**Нешри 1984**, 70–71).

Те се отправят към големия византийски град Диметока (Дидимотейхон, Димотика) и много други области. На първо време газииите нанасят бързи удари на запад, награват се с плячка и пак се връщат на Галиполския полуостров. После стават все по-уверени в своето настъпление. Отрядите на Евренос бей се движат по на юг, превземат Кешан и Ипсала и излизат на крайбрежието на Егейско море. Северното направление на атаката е насочено през Аркадиопол (Люлебургаз) към Дидимотейхон и се ръководи от удж-бея Хаджи Илбеги. Христо Матанов е категоричен, че крайна цел на командващия на това „острие“ са Източните Родопи, в чиито най-южни части е важният град (**Матанов 2003**, 460–464).

Този забележителен османски военачалник е потомък на селджушките султани. Хаджи Илбеги командва войските на бейлика Караси и още там става „прославен“ военачалник (**Ходжа Садедин 2000**, 165). След възхода на Орхан през 1340 г. минава на османска страна и скоро се утвърждава като един от основните пълководци.

За настъплението на Хаджи Илбеги в Източна Тракия има сведения у различни османски летописци. При прегледа на често обърканите дати става ясно, че боевете за Дидимотейхон продължават дълго време. Градът пада в ръцете на османците между 1359 и 1361 г., като не е изключено на два пъти да минава от ръце в ръце.

Един от османските извори е изключително важен, а слабо използван в българската историография. Става дума за биографията „Менакибнаме“ на прочутия Шейх Бедреддин Махмуд Симави, написана между 1455 и 1460 г. от неговия внук Халил бен Исмаил (**Babinger 1921**; **Kissling 1951**, 122). Както е известно, Бедреддин е суфийски шейх, богослов и вдъхновител на най-голямото въстание в току-що създадената Османска империя. За това заплаща със живота си и през 1418 г. е обесен по заповед на султан Мехмед I Челеби.

Бедреддин Махмуд Симави е роден около 1359–1361 г. от брака на християнка и кадията на Симавна – крепост, намираща се сега на гръцка територия край река Арда и на десетина километра от днешния Ивайловград. В „Менакибнаме“ на Халил бен Исмаил са дадени много ценни данни за най-ранния етап от османското завоевание (**Цветкова 1969**, 34). Внукът на Бедреддин твърди, че е научил тези подробности лично от своя дядо „...аз предадох това, което чух от самия шейх“.

Той подробно разказва за преминаването на Сюлейман паша на Галиполския полуостров и началото на свещената война срещу неверниците. Синът на Орхан вижда в съня си как завладява Румелия и свиква своите най-близки хора. Халил бен Исмаил изброява техните имена – Хаджи

Илбеги, Абд ал-Мумин и Абд ал-Азис със сина си Гази Исраил. Към тях са прибавени познатите от Нешри Гази Едже и Фазъл бег, но те умират рано и са погребани на Галиполския полуостров.

Ханс-Йоаким Кислинг разглежда родословните връзки между тези вождове и достига до извода, че те са от едно потекло и потомци на селджушкия султан Изз ед-Дин Кайкавус II (1246–1257). Освен че показва симбиозата между новодошлото през XIII в. в Мала Азия туркмено-огузко племе кайъ и селджуците, „Менакибнаме“ свидетелства за родовите отношения, съхранили се дълго сред тези народи (Kissling 1951, 136–137).

В тази книга следва неочакваната смърт на Сюлейман паша, който вече е извършил многобройни завоевания. По всичко изглежда, че през следващите години до смъртта на Орхан атаката се води от другия му син, бъдещият османски емир Мурад I, изпратен от баща си в Румелия. Именно той разпределя задачите на газииите, те целуват коляното му и тръгват в определената посока. Според този безценен извор тогава се открояват петимата основни пълководци в цялостното османско настъпление. Изследователите с основание виждат в тях командващите на войските, които през следващите години ще играят главна роля. Това са Лала Шахин, Тимурташ паша, Евренос бей, Али паша Чандарлъ и Хаджи Илбеги. А заедно с последния е верният Абд ал-Азис със своите роднини (Kissling 1951, S. 138, № 4, 7–9 от ръкописа).

Според „Менакибнаме“ първото голямо завоевание е крепостта Малгара (Малкара) на двадесетина километра северно от шийката на Галиполския полуостров. Оттам газииите атакуват Аркадиопол (Люлебургаз), който в този извор е означен като Биргоз (Бургас) от гръцкото Пиргос, другото наименование на града. Те унищожават всички идолопоклонници и „го измъкват от неверниците“. Тези завоевания вероятно се случват през декември 1358 г. (Kissling 1951, S. 138, 7–9 от ръкописа).

Така идва ред на Диметока, византийския Дидимотейхон. Хаджи Илбеги подхожда методично към обсадата, защото тази крепост е една от най-добре укрепените във Византийската империя. Преди всичко той завладява една твърдина (биргоз) на брега на Марица, установява се там и започва ежедневни акънджийски нападения в околността на Диметока (Анонимна османска хроника 2017, 28).

Днес тази крепост може да бъде установена с голяма точност. Става дума за замъка Питион, който се намира на 16 км източно от Дидимотейхон в едноименното село и е много добре запазен. Той е построен през 30-те години на XIV в. за резиденция на големия земевладелец Йоан Кантакузин, станал десетилетие по-късно византийски император под името Йоан VI след тежка гражданска война.

Сега тази крепост се намира само на 200 м от гръцко-турската граница, минаваща по река Марица. Съвременното турското наименование на сели-

щето Питион е Кулелибургаз, което означава кула-крепост. Това име идва от арабската дума „кула“, с която през XIII – XIV в. в България, Византия и Сърбия е обозначавано вътрешното укрепление с донжона за последна защита на бранителите на един град. През последните години преди османското завоевание вече се създават истински феодални замъци, какъвто именно е Питион (Овчаров 1995, 32 – 38).

Хаджи Илбегии се настанява в резиденцията на вече абдикиралия от престола император, а крепостта, според всички варианти на Анонимната османска хроника, е назована на неговото име – Илбегии Биргозу. От тази удобна позиция неговите газии атакуют големия град. „Абд ал-Мумин и Абд ал-Азис се отправиха срещу Диметока – продължава Халил бен Исмаил, – и след многократни нападения завладяха околността ѝ.“ При едно от тях обаче газииите попадат в засада, в която Абд ал-Азис е убит. Това дава възможност на командващия на ромейските войски в Дидимотейхон „да му се надигне гребена“ и дори да си позволи да изпрати един отряд за набег срещу основните сили на Хаджи Илбегии в Бургаз.

Синът на убития Абд ал-Азис, Гази Исраил, изгаря от желание за отмъщение и оглавява ответната атака срещу християните. Газииите ги проследяват по време на похода и ги разгромяват като вземат много пленници. Абд ал-Мумин иска да избие ромейте за назидание, но се оказва, че сред пленниците е братът на командващия гарнизона на Дидимотейхон. Той обещава да им предаде града, ако османците ги оставят живи. Накрая договорът е сключен и Хаджи Илбегии влиза с другарите си в пазената от 24 мощни кули непристъпна крепост без каквато и да е битка (Kissling 1951, S. 140, 9 – 13 от ръкописа). В „Менакибнаме“ на Халил бен Исмаил липсва точна дата, но без съмнение тя съвпада с посочения по-горе период – между 1359 и 1361 г.

Така завършва първият етап от настъплението на османците на Балканския полуостров. Именно Диметока става първата им столица на Стария континент. Оттук те подготвят своите по-нататъшни военни операции – първо в Източните Родопи и Беломорието, а след превземането на Адрианопол в 1369 г. техните орди поемат към вътрешността на Балканите.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Агаджанов 1969: С. Г. Агаджанов. Очерки истории огузов и туркменов Средней Азии IX – XII вв. Ашхабад, 1969./S. G. Agadzhanov. Ocherki istorii oguzov i turkmenov Srednei Azii IX – XII vv. Ashkhabad, 1969.

Бакс-Грамон и др. 2014: Ж. Л. Бакс-Грамон, Л. Базен, И. Белдичану, Н. Белдичану, П. Дюмон, Ф. Жоржон, Н. Мангран, А. Реймон, Ж. П. Ру, Н. Ватен, Ж. Венцейн. История на Османската империя. София, 2014./Zh. L. Bake-Gramon, L. Bazen, I. Beldichanu, N. Beldichanu, P. Dyumon, F. Zhorzhon, N. Mangran,

A. Reymon, Zh. P. Ru, N. Vaten, Zh. Venshteyn. *Istoria na Osmanskata imperia*. Sofia, 2014.

Григора 2016: Никифор Григора. *История ромеев*. Санкт Петербург, 2016./Nikifor Grigora. *Istoriia romeev*. Sankt Peterburg, 2016.

Матанов 2003: Хр. Матанов. Институции и административна уредба на Османската империя (XIV – XVI в.) в българските земи. – В: *История на България (от древността до края на XVI в.)*, I. София, 2003, 460 – 464, 507 – 508, 516 – 519./Hr. Matanov. *Institutsii i administrativna uredba na Osmanskata imperia (XIV – XVI v.) v balgarskite zemi*. – V: *Istoria na Bulgaria (ot drevnostta do kraja na XVI v.)*, I. Sofia, 2003, 460 – 464, 507 – 508, 516 – 519.

Нешри 1984: М. Нешри. *Огледало на света*. Превод и коментар М. Калицин. София, 1984./M. Neshri. *Ogledalo na sveta*. Prevod i komentar M. Kalitsin. Sofia, 1984.

Овчаров 1995: Н. Овчаров. Град и замък на Балканите (XII – XIV в.) Въпроси на типологията и терминологията. – *Минало*, 1995, 1, 35 – 38./N. Ovcharov. *Grad i zamak na Balkanite (XII – XIV v.) Vaprosi na tipologiyata i terminologiyata*. – *Minalo*, 1995, 1, 35 – 38.

Тютюнджиев, Павлов 1988: Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Падането на България под османска власт. Проблеми на периодизацията. – *ВИСб*, 1988, 4, 3 – 15./Iv. Tyutyundzhiev, Pl. Pavlov. *Padaneto na Bulgaria pod osmanska vlast. Problemi na periodizatsiyata*. – *VISb*, 1988, 4, 3 – 15.

Федоров-Давыдов 1966: Г. Федоров-Давыдов. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Москва, 1966./G. Fedorov-Davydov. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordinskikh khanov*. Moskva, 1966.

Ходжа Садедин 2000: Ходжа Садедин. *Корона на историите*. Превод и коментар М. Калицин. Велико Търново, 2000./Hodzha Sadedin. *Korona na istoriite*. Prevod i komentar M. Kalitsin. Veliko Tarnovo, 2000.

Цветкова 1969: Б. Цветкова. *Паметна битка на народите*. София, 1969./B. Tsvetkova. *Pametna bitka na narodite*. Sofia, 1969.

Babinger 1921: F. Babinger. *Schejch Bedr ed-dln, der Sohn des Richters von Simaw*. Ein Beitrag zur Geschichte des Sektenwesens im altosmanischen Reich (= *Der Islam XI* (1921) S. Iff., auch als Sonderdruck erschienen). 1921.

Kissling 1951: H.-J. Kissling. *Das Menaqibname Scheich Bedr ed-Din's, des Sohnes des Richters von Samavna*. – *ZDMG*, Bd. 100, Neue Folge Band 25, 1950. Wiesbaden, 1951.

Oruç 2014: Oruç beğ tarihi. Paris Biblioteque Nationale, supplement turc 1047. *Haz-irlyan prof. dr. Neced-Öztürk*. İstanbul, 2014.

Ruhi 1996: *Ruhi Tarihi*. İstanbul, 1996.

СЪБИТИЯТА В ТЪРНОВО НЕПОСРЕДСТВЕНО
СЛЕД ЗАВЛАДЯВАНЕТО МУ ОТ ОСМАНСКИТЕ
ТУРЦИ И СЪДБАТА НА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА
АЛЕКСАНДЪР ШИШМАН

Атанаска Стамболийска

THE EVENTS IMMEDIATELY AFTER
THE CONQUEST OF TARNOVO BY THE
OTTOMAN TURKS AND THE FATE OF THE HEIR
TO THE THRONE ALEXANDER SHISHMAN

Atanaska Stamboliyska

Abstract: *The available evidence for the events in Bulgaria at the end of the 14th – beginning of the 15th c. are so contradicting and indefinite that they lead to various hypotheses. The present text seeks for answers on many questions, concerning the last years of the Tsardom of Tarnovo. When did the Vidin embassy, led by the heir tsar Constantine and the metropolitan Joassaph, reach the capital of Tarnov, is one of them. Who was the local “prince” who received it? When were the 110 Tarnovian bolyars and clergymen – the cream of the society of Tarnovo – killed, and what was the reason for this cruel retribution? What was the fate of the heir to the throne Alexander Shishman and did he really betray his faith so easily? Was the Tsardom of Tarnovo conquered in 1393, 1395 or its existence might have taken a few more years? The presented issues will seek their resolution with the help of the evidence from two Bulgarian sources, already known to the science, but which still have not received the attention they deserve from the medievalists – Panegyric of St Philoteia by Joassaph of Bdin and Panegyric of Euthymios by Gregory Tsamblak. They will be supplemented with other Byzantine, Serbian, Russian and Ottoman notes and chronicles. The data we have provide for the most realistic picture of the age, despite the numerous hypotheses and interpretations, which is that each of the Medieval Balkan rulers tried to cope with the situation with his own methods, making or not compromises with the Ottoman authorities, and deciding the fate of his state and people as much as he could.*

Keywords: *Tarnovo Tsardom, Vidin Tsardom, embassy, Shishman dynasty, prince Alexander, ruler, holy relics, religion.*

В историческата наука отдавна е възприето схващането, че столицата Търново е завладяна от османските турци на 17 юли 1393 г., отбраната ѝ е ръководена от патриарх Евтимий, цар Иван Шишман отдавна се е оттеглил в Никопол, а престолонаследникът Александър приема исляма. Дали обаче датирането на събитията и действията на главните действащи лица са безпорни? Дали изворите, на които се основават, не трябва да бъдат прерочетени и анализирани отново?

Настоящият текст ще представи хипотетично виждане на събитията в Търново, случили се непосредствено след неговото завладяване от султан Баязид I. Ще бъдат разгледани моменти, свързани с посещението на видинската делегация в Търново, начело с цар Константин Асен и митрополит Йоасаф, въпроси около съдбата на Търново и неговото население, след смъртта на цар Иван Шишман през юни 1395 г., както и моменти от живота на първородният син на цар Иван Шишман – Александър. Достигналите до нас историческите сведения предоставят възможност за размисъл и за това докога съществува Търновското царство? Дали е завладяно през 1393 г., 1395 г. или съществуването му може да се удължи с още няколко години?

Поставените въпроси ще търсят своите отговори основно върху сведенията от „Похвално слово за света Филотея“ на Йоасаф Бдински и „Похвално слово за Евтимий“ на Григорий Цамблак. Два познати източника, които често пъти са пренебрегвани. Въпреки, че агиографския жанр има за цел да възхвалява християнските добродетели, той вплита в текстове си и данни, свързани с конкретни исторически събития, които често се различават, като сведения от другите исторически извори. Важна особеност, е че и двата извора са домашни. Йоасаф Бдински е съвременник на случващото се. Двата текста, предлагащи богати исторически сведения за разглежданите въпроси, ще бъдат подкрепени и със сведенията на многобройните сръбски и руски летописи, гръцки хроники и приписки.

Необходимо е да се отбележат няколко факта, свързани с „Похвално слово за света Филотея“ на Йоасаф Бдински, които биха могли да имат значение при тълкуването на сведенията, поместени в разказа. Текстът на словото е запазен от един-единствен препис, дело на Владислав Граматик. Поместен е в четвъртия Владиславов сборник, известен и като Рилски сборник, писан през 1479 г. Руските изследователи на текстовете на Владислав Граматик доловят някои особености в произведения, които преписва, и на други, чийто автор е той. Например, че редактира текстове на някои оригинални произведения. В преписите на „Пространно житие на Константин-Кирил Философ“ и „Похвално слово за Кирил и Методий“, включени във Владиславовите сборници от 1469 и 1479 г., е видяна късна редакция на текста, която липсва в другите източно- и южнославянски ръкописи (Турилов 2010, 100; Флоря 1986, 25 – 40). На места в произведенията, в онази част, където се споменава името на султана, на пръв поглед се долавя положителното му отношение

към османските власти, предвид хвалебствията, които изрежда, и които навеждат част от изследователите на мнение, че книжовникът е лоялен към новите господари на Балканите (Акимова, Литаврин, Макарова 1995, 210). Дали всъщност причината за изразената „лоялност“ не трябва да се търси в друга посока? Друга характерна особеност на книжовника Владислав Граматик е неговата конкретност при датирането на текстовете – посочва датата, когато започва да пише, денят, когато завършва ръкописа, кръгът на слънцето, кръгът на луната, съответния индиктион и т. н. (Данчев 1969, 122). Като се имат предвид посочените особености в трудовете на Владислав Граматик, доколко може да бъдем сигурни дали редактира текста на митрополит Йоасаф или го предава в оригинал?

По отношение на проблема за времето на посещение на делегацията от Видин в Търново, Йоасаф Бдински разказва: *„Когато настъпи втората година, нашият преблагочестив цар благоволи да изпрати в гореспоменатият град Търново своя превъзлюбен, доблестен и мъдър син, по-добре христоролюбивият нов Константин, а с него и наше смирение поради, някои необходими и важни царски работи...“* (СБЛ 1982, 197; Харалампиев 2014, 114). Как трябва да се разбира изразът „когато настъпи втората година“? За тълкуването му е необходимо да се обърне внимание на няколко реда по-горе в текста на „Похвалното слово за св. Филотея“, където митрополит Йоасаф Бдински дава сведения за завладяването на столичния град: *„След като измина много време, в 6902 (1 септември 1393 – 31 август 1394 г.), пак беше трети индикт, когато по неизвестни божи тайни срещу онова място се извърши гневът и голямото агарянско нашествие – уви! Стана и пълното тъжно разорение на тоя град заедно с околните“* (СБЛ 1982, 196; Харалампиев 2014, 113). Връщайки се на текста, отнасящ се за времето на посещение на видинската делегация се предполага, че под „втората година“ се разбира втората година от завладяването на Търново, т. е. посещението е на следващата – 6903 (периода от септември 1394 до август 1395 г.). Текстът на „Похвалното слово“ определя 6902 (1394 г.) като годината на завладяването на града. Тази година – 6902, всъщност отговаря на втори индикт¹. Вероятно записаният трети индикт не е на правилното си място. Прешката в индикта може да се търси при написването/или преписването/или подреждането на

¹ Според проф. Й. Андреев годината и индиктът са сгрешени. Индиктът, съобразен с посочената годината трябва да е втори, а не трети, (Андреев, 1999, 430 – 431). Две грешно записани датировки, за едно толкова важно събитие за тогавашният българин, и то записани от ръката на митрополит и книжовник, съвременник на събитията предизвикват недоумение. Проф. А. Калоянов отбелязва, че Йоасаф Бдински не използва септемврийската година, а мартенската. При година с мартенско начало, 17 юли е включен в годината, която е започнала от септември 1394 г., но остава в трети индикт, завършващ на 31 август, така годината от сътворението на света, напълно отговаря, както на годината от Рождество Христово, така и на индикта, т. е. грешка няма (Калоянов 2011, 1).

отделните пасажи на текста на „Похвалното слова за св. Филотея“. В текста е записано „когато настъпи...“, т. е., втората година е настъпила, но още не е отминала. Именно тази година – 6903 отговаря на трети индикт, който тук не е споменат, но е записан по-горе. От съдържанието на цитирания текст, освен частта свързана с превземането на града и делегацията от Видин, няма друг пасаж, който да бъде свързан с датировка, и по-конкретно с индикт. Именно това „и пак беше“ подсказва някаква достоверност по отношение на индикта. В достигналото до нас „Похвално слово за св. Филотея“ не е включена (или е изпусната, или разместена при писането на цялостния текст) част, която е свързана със събитие, случило се и датирано в трети индикт, което ясно е показано от израза „... и пак беше...“. Хипотетично предположение за отговор на несъответствието могат да дадат двете събития – времето на завладяване на града, датирано през 6902 г. и допълнено с израза „и пак беше трети индикт“, и времето на посещение на делегацията, определено единствено с израза „когато настъпи втората година“, но без да се посочва индикт. Възможно е изразът „... и пак беше“, т. е. индиктът на събитието, свързано с посещението на делегацията от Видин, погрешно да е прехвърлено върху времето на завладяването на града. Евентуална намеса в първоначалния текст, редактиране, или по-скоро преработване, също би могла да обясни несъответствието. Трети индикт отговаря на 6903 г., което предполага, че делегацията пристига в Търново през периода от септември 1394 до месец май 1395 г., когато мощите на св. Филотея са тържествено положени в митрополитската църква на Видин.

Следва въпросът, от кого е посрещната височайшата делегация? Видинският митрополит пише: „... когато пристигнахме на мястото тържествено, със слава и блясък, ние бяхме приети от местния княз с голяма почит и внимание за дълго време“ (СБЛ 1982, 197; Харалампиев 2014, 115). Като се има предвид, че Търново вече е завладян, в науката се е наложило мнението, че градът се управлява от османски управител, още повече, че няколко години преди обсадата му, цар Иван Шишман заедно със семейството си се оттегля в добре укрепената, с важно стратегическо значение Никополска крепост. Съществува мнение, че султан Баязид отказва да води директни преговори с видинския престолонаследник Константин, затова преговорите от турска страна се водят от местния санджакбей, когото митрополит Йоасаф записва като „княз“, тъй като османската титулатура му е непозната (Андреев, 1999, 432).

Като се има предвид високия пост, който заема Йоасаф, като видински митрополит, и фактът, че османските войски от дълго време извършват набези в пределите на българската държава, а и не само в тях, може ли да се приеме, че председателят на Видинската катедра, човек добре информиран по въпроси от различно естество – държавни и църковни, следящ османската експанзия, и вероятно съветващ цар Иван Срацимир, по въпроси

касаещи отношенията му с османските власти, не е запознат с титулуването на османските водачи? Дори да се приеме такава вероятност, от позицията си на представител на висшите митрополитски среди и защитник на християнската вяра, щеше да назове османците с определения, с каквито ги описват други книжовници и висши духовни лица – неверници, агаряни, нечестивци, последователи на непристойната Мохамедова вяра и т. н. Още повече, че посещава Търново само месеци след завладяването на града и разрушенията са пред очите му. В „Похвалното слова за св. Филотея“, в отделни пасажки, се прокарва линията на омразата към иноверния завоевател. Представяйки словесна картина на завладения столичен град, митрополит Йоасаф пише „...Тогава в непристъпната Светая светих нозете на **нечестивите** влязоха... защото печално бе допуснато чрез изпратения Божи гняв и **богопротивните** да се озверят срещу благочестивите, и голяма беше дързостта на нечестивите срещу благочестивите. **О, позор!** И мнозина се прехвърлиха към **непристойната Мохамедова вяра**“ (СБЛ 1982, 197). В края на разказа се споменава за молитвите, които са отправени към св. Филотея да ги пази от „... **злоба на езичниците, от нападенията на варварите...**“ (СБЛ 1982, 200). В „Похвално слово за Евтимий“, макар и написано по-късно – в началото на XV в., Григорий Цамблак също обрисова образа на „османския цар“. Правейки ни свидетели на срещата между османския господар на Търново и патриарх Евтимий, той пише „... **дори се яви пред царя и украти неговия порив, дишаш убийство, и страшния вид на варварина превърна в благоприлично държание**“ (СБЛ 1982, 229). Въпреки, че агиографията има за цел да възвеличае този, за когото е написана творбата, и често пъти отделни моменти са силно преувеличени, във втория цитиран текст проличава, както враждебното отношение към новия господар на столицата, така и победата на християнските добродетели над „непристойната вяра“.

Интересно е защо авторът на Похвалното слово записва посрещналото ги в Търново лице като княз, а не например като управител, след като османските хроники съобщават, че след завладяването на дадена крепост, султанът изпраща в нея управител? Ето какво тълкувание дава старобългарският речник за думата „княз“ – княз, владетел, господар, началник, велможа и знатни хора (**Старобългарски речник 1999, 775–776**). Как и в какъв контекст е представено „княз“ в книжовни паметници от епохата? В житието на света Филотея, по повод пренасянето на мощите ѝ от цар Калоян, патриарх Евтимий пише: „**И взе хубавото решение да принесе тялото на преподобната в своята държава. Обаче благоволи тази си мисъл да сподели и със своите съветници и князе, което и направи**“ (**Калужняцки 2011, 153**). Поставянето на „князете“ след съветниците, предполага, че те биха могли да се разглеждат като приближени на владетеля, т. е. като знатни лица. В „Похвално слово за св. Филотея“, по отношение на възхвалата към светицата, Йоасаф Бдински разказва: „... **на тебе усърдно се покланят благо-**

говейно и царе, и князе, и всеки от свещените чинове...“ (СБЛ 1982, 199), тук отново се разбира християни, независимо дали имат прерогативите на княз или се тълкува като управител и/или приближен на владетеля. В „Разказа за пренасяне мощите на св. Петка във Видин и Сърбия“, Григорий Цамблак записва *„прочее само като преминаха през тях, измаилтяните напълно ги смазаха и направиха едва да си поемат дъх, а благочестието изтръгнаха, техните царе и князе изтребиха“* (СБЛ 1986, 382). Ясно проличава верското и етническо разделение между измаилтяните, варварският предводител, и споменатите царе, и князе. Авторът на Българската анонимна хроника, във връзка с подготовката на Сигизмунд Люксембургски за предстоящият поход през 1396 г., изрежда участниците в похода: *„събра цялото западно войнство, риги, сиреч князе, властелини, панове и военачалници, мощни и свободни люде, накратко казано, множество господари...“* (Тютюнджиев 1992, 90). В бележките към главата на книгата, авторът на текста, Ив. Тютюнджиев, пояснява, че думата „риги“ според Ф. Дьолгер е използвана във Византия като „...пренебрежително обозначение на всички западни владетели“ (Тютюнджиев 1992, 96). Пояснявайки значението на „риги“, хронистът изброява – князе, властелини, военачалници и ги поставя под общ знаменател – господари. Тук на първо място са поставени князете, което подсказва тяхната първостепенно място и роля сред останалите. Определени са като независими хора. За разлика от агиографските съчинения, тук титлата княз явно носи своите прерогативи. Анонимният хронист не приравнява нито княз, нито господар, с османски управител или военачалник, т.е. с лице, с различна от християнството религия.

Ако управителят на Търново е турчин, вероятно авторът на Похвалното слово щеше да го подчертае по някакъв начин². От съчиненията на книжовниците се вижда, че те са запознати с титлите на османците. Григорий Цамблак в „Разказа си за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“ прави ясно разграничение между османските водачи – варварски цар, варварски началник, и едва ли би ги приравнил с християнските владетели – княз Лазар, деспот Стефан и деспот Углеша. Владислав Граматик

---

² Като се има предвид мнението за намесата на Владислав Граматик в някои текстове, съществува и виждане, че книжовникът е лоялен към османците, което му дава основание да запише и представи османския управител с титлата „княз“. В текста, такава лоялност не се долавя и не е показана по никакъв начин. В сборниците си от 1469, 1473 и 1479 г. Владислав Граматик споменава името на султана, като в приписките си съобщава, че ръкописът е създаден по времето на „великия и самодържавен цар мюсюлманския амир Мехмед бег“. Владислав Граматик споменава името на султана, като го нарича „велик и самодържавен“ след 1469 г., когато се установява в покровителствания от султанката Мария Бранкович Жеглиговски манастир. В по-ранния си сборник от 1456 г., името на султана не е споменато. Според някои автори, това словесно отношение към султана едва ли може да се приеме като възвеличаване. По-скоро, според тях, може да се разглежда като една общоприета в книжовната практика словесна формула (Данчев 1969, 121 – 122).

също пише за „амир Мурад“, „амир Мехмед бег“, везир (Данчев 1969, 112), но споменава и „деспот Георги Бранкович“, „велможа жупан Богдан“, „боляри“ и т. н. (СБЛ 1986, 383 – 391).

В „Българската анонимна хроника“, описвайки действията на Баязид след похода му във Влашко, хронистът пише, че султанът поставя „властель“ в земята на Мирчо, а след смъртта на цар Иван Шишман завладява българската земя и поставя в нея „обладател“ (Тютюнджиев 1992, 82 – 83). Властел е със значение – владетел, властелин (Старобълг. Речник 1999, 173), а обладател – властвам, господствам, заповядвам, собственик съм на нещо (Старобълг. Речник 2009, 17). Значението на двете понятия на пръв поглед се припокрива, но явно за анонимния хронист те са различни, след като ги използва и двете, и то в различни ситуации. В първия случай земите на войводата Мирчо не са завладени окончателно, а са под васална зависимост, (т. е. има дувластие, макар Мирчо да бяга в Унгария, владетелите на крепостите и селищата остават), докато второто споменаване е свързано със смъртта на цар Иван Шишман и се отнася до края на Търновското царство.

При наличието на названия за османски управители, известни от изворите, между които са „властель“ и „обладател“, които е видно, че визират османски господари или владетели, остава неясно защо в „Похвалното слово за Филотея“ е записано „княз“, който се тълкува като османски управител. Защо митрополит Йоасаф, разглеждан като домашен извор и съвременник на събитието, използва християнското „княз“, за да обозначи евентуален османски управител и то във време, когато значението на „княз“ е ясно за съвременниците му? Ако изворът не беше домашен, то би било логично авторът му да го нарече с позната за него титла, отговаряща на общественото му положение. Необходимо ли е в домашния извор „княз“ да бъде приравнен с османски управител? Нали словото е предназначено за четене от и пред християните в името на Христовата вяра?

Дали османските документи биха могли да дадат отговор на този въпрос? В хрониката „Удивителни събития“ от XVII в, авторът ѝ Хюсеин разказва следната история: *„Един млад, но зрял и изкусен доганджия, от новите мюсюлмани, дошъл при пловдивския управител, борец за вярата, именуван Индже Балабан. Но един ден по пътя на бягството се изгубил из средите на мюсюлманския народ. Той идва при управителя на София, служи му известно време и бидейки изкусен в ловното изкуство, става придружител на княза“*. По време на лов двамата остават сами, доганджията се възползва от това, пленява княза и го отвежда в Пловдив. След това *„като взели със себе си споменатия княз,.... се отправили към София. Когато жителите на крепостта видели своя главен началник поискали пощада от Индже Балабан и му отворили вратите на крепостта“* (ХИБ 1978, 190). Макар, че сведението за „бан Янука“, както го нарича хронистът, има полулегендарен характер (Павлов, Тютюнджиев 1995, 72), в разказа османският хронист представя

управителя на Софийската крепост като княз, и естествено като християнин. По-нататък в хрониката си Хюсеин разказва и за деспот Константин Деянов, владетеля на Велбъжд, когото нарича княз: „по онова време проклетият княз, управителят на българската област, се наричал Константин. Сега тази област е известна с името Кюстендил“ (ХИБ 1978, 189). Въпреки неточната употреба при титулуването, се вижда, че османският хронист използва титлата „княз“, с която обозначава християнския владетел.

Какво разказват по-ранните османски документи, макар че сведенията за налагането на османската администрация в покорените селища, в този най-ранен период или отсъстват, или са крайно оскъдни? В османска анонимна хроника, даваща сведения за обсадата на Константинопол от Баязид (1390/1391) е записано: „След това Илдъръм отиде отново пред Цариград... Там той издигна наблюдателница и обсаждаше така, че неверниците да изпадат в голямо затруднение. Когато те повече не виждаха изход, императорът изпрати пратеник и склучи мир със султан Илдъръм. Илдъръм постави там един кадия и премести гарнизонните войски от Тараклъ Иениджеси в Стамбул. Те заеха един квартал и построиха джамия. Това стана в годината 794 от Хижра (1391/1392)“ (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 86).

Текстът на османската хроника насочва към размисли около ролята и мястото на кадията. От цитирания текст може да се предположи, че кадиите са първите длъжностни лица, назначавани в новозавладените земи. Интересен факт е, че след битката при Косово поле през 1389 г., в някой градове на областта са изпратени кадии, т. е. до окончателното присъединяване на тези територии, те се намират под двойното управление на сърби и османци. Едва след окончателното завладяване на Косово (1455 г.) са определени и другите представители на османската провинциална администрация (Градева 1989, 35)³. Може ли да се мисли, че и при Търново е спазен този модел на първоначално установяване на административните органи на мюсюлманско управление?

Разказът на Владислав Граматик, свързан с пренасянето на мощите на св. Иван Рилски, също дава сведения за ролята на кадията, в годините след завоеванието: „Но като узнаха причината за тяхното идване **градските първенци**, по повод на това, повдигнаха у населението немалка глъчка и голям метеж... И понеже прението и несъгласието между двете страни по

³ Необходимо е да се отбележи, че освен единичните споменавания, липсват по-обширни документални свидетелства за първите стъпки на османско администриране на завладените области. Едва през двадесетте години на XV в., след преодоляване на междуособиците между претендентите за престола и успокояване на обстановката, османската власт започва постепенно да въвежда своя административен ред (виж Ковачев 2007, 85). В книгата си „Принос към историята на Стара Загора“ Д. Илков пише, че една година след завладяването на града, в него е изпратен кадия и други чиновници (Илков 1908, 19).

този въпрос вече стана много голямо,... двете страни взаимно се съгласиха да отидат при **градския съдия**, за да разреши той веднага прението за мощите“ (СБЛ 1986, 387). В разказа са споменати градските първенци – християни и „градския съдия“ – кадията. За да представи пред читателя, образа и мястото на кадията в управлението на града, книжовникът не го определя като княз или управител. Представя го и го нарича такъв, какъвто е. Без прикритост и многозначно тълкуване. Този извод важи и за сведенията от цитираните османски хроники (от XIV и XVII век). Там където управителят е мюсюлманин, той е представен като такъв, когато се говори за християнин, той също е идентифициран като християнин.

В описания в „Похвалното слово за св. Филотея“ ход на срещата, отсъства негативизмът, който обикновено е насочен към османците, както се вижда от посочените примери. Между редовете се четат положителното отношение към търновския „княз“. Прави впечатление, че видинската делегация е приета „...с голяма почит и внимание...“. Начинът на посрещане и оказаното внимание, ясно показват, че престолонаследникът Константин и митрополита не са представени в подчинено положение, като молители или васали пред османския завоевател. Срещата е между лица, равни по положение, произход и вяра. Може ли да има уважение и почит между лица от две религии, и то през този период – края на XIV в., когато единият от тях е завоевател?

Оттук и отговорът на въпроса кой е местният „княз“ в Търново, който посреща видинския престолонаследник? Възможно ли е това да бъде Александър, първородният син на цар Иван Шишман? Какви са доводите ми за това предположение.

Османският хронист Мехмед Нешри в хрониката си „Огледало на света“, от XV в., отбелязва действията на Али паша след завладяването на Силистра и последвалата обсада на Никополската крепост през 1388 г. „Сосманоз се уплашил, увесил на шията си мъртвешкия саван, излязъл и наедно със сина си дошъл и паднал в краката на пашата“ (Нешри 1984, 99). Тук се споменава само един син на цар Иван Шишман. В хрониката си „Удивителни събития“, от XVII в. османският хронист Хюсеин описва същият момент: „Шишман със семейството и с близките си се затворил в Никополската крепост. Али паша обсадил тази крепост. Шишман, като разбрал, че крепостта ще бъде завладяна, излязъл със семейството и с близките си от крепостта и паднал в краката и ръцете на Али паша... Макар Шишман да станал съвсем безчестен, все пак султанът... оказал благоволение към челядта и рода му...“ (ХИБ 1978, 192). От написаното се вижда, че през 1388 г. цар Иван Шишман се оттегля в Никополската крепост. Не става ясно кои от децата му са с него – първородният Александър, вторият му син Фружин или и двамата⁴. Като

⁴ Дъщеря му, княгиня Кераца, вероятно е починала през 80-те години на XIV век (Андреев, Лазаров, Павлов 2012, 360).

се има предвид, че Нешри живее през XV в., а Хюсеин през XVII в., доверие по-скоро трябва да се има на Нешри, като най-близък до епохата. Той споменава само един син, но не посочва името му. Фружин вероятно е роден около 80-те години на XIV в.⁵, т. е. през 1388 г. е още малолетен, на 8–9 години, и е логично да бъде до баща си.

Въпросът е дали престолонаследникът Александър придружава баща си в Никопол или не? Сведенията за него са оскъдни. В науката е застъпено мнение, че преди 1395 г. цар Иван Шишман го прави престолонаследник и съцар (**Николов 1993**, 96). „Цар Александър“ се споменава в грамота на воеводата Радул I (1377–1383), в която влашкият воевода се обръща към него с указания за събирането на налози (**Милетич 1896**, 47). С оглед времето на управлението на Радул I не е възможно да става дума за цар Иван Александър (починал 1371 г.). Остава вероятността Радул да се обръща към Александър, като притежател на наследствени земи, но на негова територия, поради което макар, че го е нарекъл цар, му дава разпореждания. Тези факти се допълват и от приписка, която е част от Октоих–параклитик, ръкопис от XIV в. Текстът на приписката не е запазен изцяло, втората му част липсва, и то именно там, където се намира и датата на написването ѝ, което не позволява тя да бъде датирана с точност. От запазената първа част се разбира, че ръкописът е писан в „дните на благоверния и христоролюбивия господин Александър,... от двете страни на царското коляно, във времето, когато Господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те тръгнаха, поробиха и опустошиха...“ (**Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992**, 73). В науката е наложено мнението, че ръкописът и приписката към него свидетелстват за събития, станали по време на цар Иван Александър (1331–1371) и именно той е „христоролюбивия господин Александър“. Проучванията на проф. Н. Овчаров върху приписката показват, че времето на написването ѝ е необходимо да се премести с няколко години напред, което води и до промяна на името на владетеля поръчал ръкописа – не цар Иван Александър, а неговият внук – Александър Шишман. Основание за това, според проф. Овчаров, дава отбелязаната титлата, която той разчита като **господичич** (**Овчаров 2017**, 286). И оттук се прави връзката с приписките, открити от Климентина Иванова в библиотеката на Румънската академия на науките, където титулацията на владетеля е „Господин Търновски“, а не традиционната „цар“. Въпросният „Господин Търновски“ се свързва с личността на цар Иван Шишман. Така престолонаследникът Александър започва да се титулува като „господичич“ (**Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993**, 128;

⁵ В Синодика са споменати двама починали синове на цар Иван Шишман, носещи името Асен, и други починали, но записани без имена негови деца (вж. **Държава и църква през XIII в. 1999**, 85). Първата съпруга на цар Иван Шишман – Кера Мария – е починала през 80-те години на XIV век (**Андреев, Лазаров, Павлов 2012**, 289). Предполага се, че след смъртта ѝ, царят се жени повторно, и че Фружин е дете от този втори брак (**Андреев, Лазаров, Павлов 2012**, 689).

Овчаров 2017, 286), което свидетелства за деградацията на титулуването при новите политически обстоятелства.

По време на обсадата на Търново цар Иван Шишман не е в столицата. От 1388 до 1395 г. той резидира в Никопол. От този ход на събитията излиза, че за седем години в Търново няма управляващ⁶. Ролята на патриарх Евтимий, за когото се твърди, че ръководи защитата, е по-скоро да оказва духовна подкрепа на отбраняващите града воители и населението. Логично е Александър, като престолонаследник, да поема отбраната на столичния град. Като подкрепа на тази идея може да се посочи сведението на Троицката летопис от 1409 г.⁷, която споменава, че при завладяването на Търново, султанът прави българския „цар пленник“ (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов

⁶ Интерес представлява разказът на османският хронист Нешри за евентуалното завладяване на столичния град при похода на Али паша през 1388 г.: „като я приближил, той (Али паша – А.С.) спрял на стан. Неверниците дошли и му донесли ключовете...“ (Нешри 1984, 98). Дали обаче столичният Търнов е превзет в пълния смисъл на думата? Според изследователите характерът на това „завладяване“ е по-различен – не се говори за настаняване на гарнизони и за укрепителни мерки в него, каквито са предприети при завладяването на Мадара, „Шумен“ и Венчан (Варненско) (Нешри 1984, 94–95; Павлов, Тютюнджиев 1995, 74). Нешри споменава, че Али паша поставя свои хора, единствено при превземането на „твърдини и крепости по брега на Туна“. В случая с Търново няма споменаване за оставяне на турска власт (Нешри 1984, 98). В хрониката на Хюсеин се казва, че в завладеният и предаден град през 1388 г., „...Али паша назначил мухафъзи и диздари“ (ХИБ 1978, 191). Възниква въпросът доколко значима и решаваща е ролята на „мухафъзи и диздари“ в управлението на града? Диздарят е комендантът на крепостта, т.е. той отговаря за оставения гарнизон, и едва ли ще се меси в управлението на дадена крепост. Не е ясна точната роля на мухафъзинът – управител на дадена крепост и района ѝ или началник на разположения в нея гарнизон, който е длъжен да се грижи за отбраната ѝ. Мухафъзи се назначавали в крепостите и пограничните райони, както и в области, изложени на нападение (Челеби 1972, 310). Тук е необходимо да се обърне внимание на няколко факта: хрониката на Хюсеин е от XVII в., а той вплита тези две длъжности в събития, случили се три века по-рано, през XIV в. Възниква въпросът дали тези две османски позиции имат същите задължения през XIV в. и през XVII в. или търпят развитие при формирането на управленческите структури на Османската империя? В текста на Хюсеин за завладеният град от Али паша не се посочва изрично, че именно в Търново са оставени представители на османската военна и административна власт, още повече, че градът не е в пограничен район. Друго, което не трябва да се забравя в случая с Търново, е че едва ли при него може да се говори за класическо завладяване на града, с унищожаване на местната християнска управа, като се имат предвид събитията, случили се пет-шест години по-късно. Защото, ако е оставен турски управител, няма причина по-късно градът да е подлаган на продължителна обсада (според Г. Раковски градът се е съпротивлявал три месеца (вж. Раковски 1860, 126), а според сведение на Ф. Симидов обсадата е продължила девет месеца (вж. Симидов 2008, 278), която довежда до превземането му през 1393/1394 г.

⁷ Оформянето на летописния разказ за поробването на Търново от турците по устни сведения на очевидци е авторско дело на митрополит Киприян (Дончева-Панайотова 1992, 333).

1993, 92). Възниква въпросът дали споменатият цар задължително трябва да се идентифицира с Иван Шишман или има и друга възможност?

Оставането на Александър като управител на Търново, след като градът е превзет от Баязид и в него е настанен османски гарнизон, не е изключение в политиката на османците. Въпреки, че във Видин също е настанен османски гарнизон, от около 1390 г., цар Иван Срацимир е в столицата си, макар и като османски васал. Авторът на Българската анонимна хроника пише, че след битката при Косово поле през 1389 г., начело на сръбската държава е княз Стефан като османски васал (**Тютюнджиев 1992**, 89–90; **Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992**, 75; **Матанов 2005**, 447). При княжеството на Драгашите също има заварен управленски модел. То не е завоювано вследствие на завоевателните походи, а османската власт се налага след смъртта на Константин Драгаш, след битката при Ровине (**Матанов 1986**, 128, 145). Османският съюзник Джурадж II Балшич също е в тежко положение, тъй като завоевателите изискват пълното му подчинение. При опит да преговаря със скопския удж бей Игит, зетският владетел е пленен с измама. По-късно е освободен и оставен да управлява част от бившите си територии, но вече като васал (**Матанов 2005**, 448). Необходимо е да се спомене и ситуацията с Калиакра. В ръцете на кого е управлението ѝ след прогонването на Мирчо I от Добруджа през 1391 г.? Има косвени сведения, че Добруджанското княжество се управлявало от автономен господар, чието име не се посочва. Предполагане, кой е той, може да се направи от документ от канцеларията на великия литовски княз Витовт (1392–1430). В текста се изброяват потенциалните съюзници на литовския княз: „*Също владетелят на Молдовската и Бесарабската земя, на влашки език воевода, също така и владетелят на българска земя, наречен на български език деспот*“ (**Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992**, 108). Изказано е предположение, че вероятният деспот е Иванко, синът на деспот Добротица, владеещ Калиакра и региона. Като се има предвид, че Баязид е пълновластен господар в тези земи, то следователно Иванко управлява като негов васал (**Атанасов 2009**, 197, 206). Не е ясна и съдбата на Константин Асен, който под някаква форма успява да съхрани контрола си, ако не над Видин, то над територии, влизащи в пределите на бившето Видинско царство (**Павлов 2008**, 209–229; **Антонов 2009**, 505). Като се имат предвид посочените примери, въпреки че отделни територии са завладени и са поставени под васална зависимост, но управителите им са християни, може да се направи изводът, че съществуващите управленски християнски структури се запазват.

Възниква въпросът, каква е причината Йоасаф Бдински да не споменава Александър поименно като управляващ града, макар и като османски васал? Дали може да се приеме, че в очите на видинския духовник, Търново вече е един завладян град, загубил водещата си позиция на политически и религиозен център? Възможно ли е по този начин митрополит Йоасаф да издига

положението на Видин и на Видинското царство? Оттук и отношението към Александър – дали не е понижен от видинския митрополит, от своите съвременници, до нивото на княз или управител⁸. Дали отговорът трябва да се търси в това, кога е написано словото за св. Филотея? Дали е подготвено още в Търново или видинският митрополит го изготвя впоследствие, като ползва писмен текст на житието на св. Филотея, който донася от Търново? Възможен друг вариант е първоначално словото да е произнесено устно, под влияние на емоцията, а впоследствие да е оформено като писмен текст. Написването на словото изисква време. От събитията, описани от видинския митрополит, се вижда, че за съставяне на писмен текст от такова естество времето е малко – делегацията е пристигнала в Търново, мощите са взети, подготвени са и са изпратени във Видин, където тържествено са положени в митрополитската църква. Разказът за посещението на делегацията в Търново е само малка част от обширния разказ за живота на светицата.

Какви биха могли да бъдат причините за посещението на Константин и митрополит Йоасаф в Търново? Йоасаф Бдински маркира само „някои необходими и царски работи“. Определението *царски работи* насочва към въпроси от държавно естество, а *необходими* подсказва, че са належащи и са на дневен ред.

Видинският митрополит споменава, че делегацията остава в Търново „за дълго време“. Ако се върнем на утвърденото мнение, че срещата се осъществява след разорението на града, убийството на 110-те боляри и духовници и заточването на патриарх Евтимий (Андреев 1999, 430 – 432), за каква тържественост и продължителност може да се говори в такава ситуация? Дали, при описаната тягостна атмосфера в града, може да се издържи психически, като се има предвид, че Йоасаф Бдински описва Константин като „христолюбив нов Константин“, т.е. сравнява го с Константин Велики и неговата християнска религиозност. За пореден път вниманието, почитта, тържествеността и продължителността подсказват, че срещата е между владетели християни, осъществена е след обсадата и завземането на Търново и продължава не по-късно от 28 май 1395 г.,⁹ когато мощите на св. Филотея са пренесени във Видин. Когато в Търново, въпреки, че има османски гарнизон, управлението е в ръцете на престолонаследника, макар и васал, когато представителите на елита на града не са избити, когато патриархът е все още в столицата, макар че резидира в църквата „Св. св. Петър и Павел“.

⁸ Дали може да се търси опит за принижаване, за омаловажаване на мястото и ролята на България, на столичния Търнов и на неговите царе, например от страна на Владислав Граматик, във времето, когато там господстват вече новите управляващи, за да се подчертае величието на сръбската държава, от чийто предели той е родом?

⁹ Денят на честването на светицата според най-ранните източници – 28 май, е свързан с пристигането на мощите ѝ в столичния Търнов при управлението на цар Калоян (Йовчева 2016, 183).

Присъствието на видинския митрополит в делегацията също търси своето обяснение. Възможно ли е да са се обсъждали въпроси от църковно естество? Необходимо е да се отбележи, че за времето от юли 1381 г. до средата на XV в. Видинската митрополия се намира под юрисдикцията на Константинополската патриаршия. За тази зависимост свидетелства и документ, излязъл от Константинополската патриаршеска канцелария. Това е наръчник за писане на писма, датиран около 1387/1388 г. (**Стамболийска, Хрисимов 2014**, 288). Според Пл. Павлов и Ив. Тютюнджиев, с присъствието на видинския митрополит, като подведомствен на Цариградската патриаршия, се цели да се направи опит за уреждане на църковните дела на Търновската патриаршия от името на Константинопол (**Павлов, Тютюнджиев 1995**, 83). Й. Андреев смята, че разговорите се водят с угровлашкия митрополит Йеремия, като търсеният резултат от разговорите за митрополит Йоасаф е той да застане начело на търновския патриаршески престол. И поради тази причина преговорите се проточват във времето, тъй като видинският митрополит се надява на обрат, който така и не се осъществява (**Андреев 1999**, 435). Независимо обаче, че митрополит Йоасаф е зависим от константинополския патриарх, то едва ли той има намерение да застане начело на Търновската патриаршия. Това проличава от текста „...*О беда! Заради благочестието си биде заточен дори и патриархът, онова светило на светилата и хриstopодобният образ! Тогава мнозина казваха „по добре слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!“*“ (**СБЛ 1982**, 197). Така със силата на словото, по красноречив начин, Йоасаф избира да покаже уважението и преклонението си към личността и делото на Евтимий.

Необходимо е да се разгледа и писмото на константинополския патриарх Антоний, писано през май 1395 г. От него се разбира, че угровлашкия митрополит Йеремия не е могъл да изпълни нареждането на Константинопол и да осъществи духовен надзор на Търновската патриаршия, и поради това „*сега пребивава в околностите на Търново*“. Според И. Тютюнджиев, една от възможните причини митрополит Йеремия да не оглави Търновската църква е „противодействие от страна на останалото в Търново висше духовенство“ (**Тютюнджиев 2007**, 100). Недопускането на митрополит Йеремия да заеме търновския църковен престол, подсказва, че е възможно патриарх Евтимий да е все още в Търново.

Значително място Йоасаф Бдински отделя за подготовката при пренасяне на мощите на св. Филотея. От хода на разказа може да се предполага, че още преди идването си в Търново делегацията се подготвя за тяхното вземане. От похвалните слова и разкази на книжовниците се вижда, че светската власт е тази, която се занимава с въпросите около „откриването“, „договарянето“ и пренасянето на светите мощи. Възниква въпросът дали

Константин не получава мощите на св. Петка и св. Теофана от Александър, за да бъдат предпазени от поругаване, след като столицата е завладяна?

В тази връзка, преди да започне разказа си за посещението на делегацията, видинският митрополит описва положението в града след превземането му. За състоянието на храмовете разказва: „А свещениците, уви и люде и множество тълпи страдаха на открито; **те нямаха нито молитвени домове...**“ (СБЛ 1982, 197, Харалампиев 2014, 114). По нататък пише, че „честното и мироблагоуханно тяло на преподобната Филотея сияе в един от манастирите на владичицата и божия майка...“ (СБЛ 1982, 198). В цитираните текстове се забелязва противоречие – от една страна се говори за липса на молитвени домове, а от друга, че мощите сияят в един от манастирите. Оттук възникват въпросите: Как трябва да се разбира това разминаване в разказа? Къде са се съхранявали мощите на светицата? Дали всички храмове са подложени на унищожение?

От запазените писмени сведения се разбира, че храмът „Св. св. Петър и Павел“ продължава да съществува, превърнал се вече в резиденция на патриарх Евтимий, след поругаването на патриаршеската църква. Манастирът „Св. Богородица Темнишка“, в Асенова махала, съхранява мощите на св. Теофана и на св. Филотея. Според писмени сведения и археологически проучвания, мощите на св. Петка са в църква, чийто патрон е тя¹⁰. В „Разказа за пренасянето на мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“, Григорий Цамблак пише: „Когато всички скъпоценни неща в града се донасяха пред лицето на царя, донесено бе и всечестното тяло на преподобната, оголено от многоцветните одеяния, а облечено в някакви малки и дрипави одежди“ (СБЛ 1986, 380). В единият случай мощите сияят, облечени в многоцветни и скъпи платове, а в другия са оголени и облечени в дрипи. Защо при описанието на отделните мощи има различие, в представянето им и отношението към тях, и то по време, когато градът е превзет? Причината трябва да се търси в начинът, по който е превзет столичният град и произтичащите от това последици. Разглеждайки градоустройствената му структура се разбира, че той е комплекс от градове, градски райони, съсредоточени около различни граждански укрепления – Царевец, Трапезица, Новият град, Девинград. Според изследователите превземането на столицата става поетапно. Крепостта Трапезица и Новият град са капитулирали, като са спазени условията, да не се разрушават църквите и манастирите между градските стени, не е посегнато и на мощите на светците, които са били в тези храмове. Не такава е съдбата на крепостта Царевец. Затова говорят ограбването и опожаряването на двореца, разрушените църкви и поруганите светини и свети мощи. Възможно е крепостта да капитулира, но при много по-тежки

¹⁰ Църквата се е намирала в централната част на хълма Царевец, непосредствено на север от двореца, в близост до неговия параден вход (Николова 2003, 275).

условия (Вачев 1993, 248 – 253). Това може да обясни и различното представяне на състоянието на мощите.

Григорий Цамблак в „Похвално слово за Евтимий“ допълва картината и нанася нови щрихи около съдбата на столичния град след завоеванието му. Ето какво разказва той: *„Понеже така лукавият се видя свързан от своите вериги и наранен от своите стрели и като не можеше с мълчание да понесе упадъка на силите си и на пълното загубване на оръжието, повдигна буря по-голяма и по-люта от първата, при описанието на която и човешкият език изтръпява, и костите се разтреперват“* (СБЛ 1982, 230). Какво е възможното тълкуване на този текст? С определението „лукавият“ Григорий Цамблак най-вероятно очертава образа на султана. Определението „лукав“ се среща и в друг текст на епохата, където отново се говори за османските завоеватели, техният предводител и за последиците от завоеванието, които понасят покорените народи. В Триод от църквата при село Слепче от 1393 г. е записано *„... когато по божия воля бяхме предадени заради греховете ни в ръцете на мерзките и беззаконни наши врагове и на несправедния цар – най-лукавият по цялата земя. И тогава настъпи от безбожните измаилтяни запустение и велика скръб, каквато не е имало, нито ще има.“* (Христова, Караджова, Узунова 2003, 110 – 111). В библейските текстове лукавият е олицетворение на дявола. Книжовниците представят измаилтяните и агаряните като врагове на благочестието, сатанинско сборище, антихристи, те са подръжници на злото, и същевременно опозиция на доброто, и на християнската вяра. В цитираните пасажи, може да се предполага, че чрез библейския образ на лукавия, на дявола, книжовниците олицетворяват самия османски предводител – царят на злото и неправдата, който води след себе си тържеството на антихриста.

Чрез използваното сравнение българският книжовник и защитник на православната вяра – Григорий Цамблак, прави психологически портрет и наред с това красноречиво показва отношението си към иноверния нов господар. Веригите могат да се тълкуват като васалната зависимост, с която султана връзва своите васали, а сега, не може да разчита на тях, стрелите олицетворяват оръжието на същите тези васали насочени към него. „Стрелите“, които са му необходими за завоевателната му политика, а сега се обръщат срещу него. *„Упадъкът на силите и на пълното загубване на оръжието“* разкриват нанесеното поражение, което предизвиква сериозен удар върху самочувствието на османския предводител, който не може да се примири с неуспеха и да го подмине с „мълчание“. Душата му жадува отмъщение и реванш, за силен ответен удар. И бурята не закъснява, като този път е много по-силна и страшна от първата. Под първата буря Григорий Цамблак вероятно има предвид обсадата и превземането на столичния град: *„...Разяреният варварин заплашваше, че с огън ще гори, обещаваше, че на късове ще сече и на друга мъчителна смърт ще предаде тези, които продължават да са*

непокорни“ (СБЛ 1982, 229). Последствията от втората буря, представляваща именно този отведен удар, който подготвя османският водач, са описани като психологически *стрес*, нещо невиджано до този момент, което веднъж преживяно не може да бъде забравено. Нещо, което е по-силно от разорението на църквите или отчаянието на част от населението. В описанието „...човешкият език изтръбва, и костите се разтреперват...“, макар писано години по-късно, още се усеща не само страхът, но и болката от неочакваното тежко изживяване.

В следващият момент, Григорий Цамблак ни прави свидетели на тази сцена: *„Военачалникът – турчин, който беше поставен, от турския цар да управлява града – повика при себе си божиите хора, които превъзхождаха другите по име, по добродетел и по благородство, за да се посъветва за някои общополезни дела... Щом ги видя в ръцете си, кръвожадният звяр посред църквата ги изкла... Чуйте и броят им: сто и десет бяха те, чиято кръв обагри църквата. И макар, че бяха толкова много, не се разкъса мрежата на вероизповеданието“* (СБЛ 1982, 230–231).

В текста управляващият града е наречен „военачалник“, като Цамблак изрично подчертава, че е турчин, и още, че е *„поставен от турския цар да управлява града“*. Това сведение пряко кореспондира с написаното в Българската анонимна хроника за времето след залавянето и смъртта на цар Иван Шишман през 6903 (1395) и последвалите действия от страна на Баязид – *„Завладя също и цялата земя българска и постави в нея свои управители по цялата българска земя“* (Павлов 1995, 85). След убийството на болярите и духовниците, патриарх Евтимий е заточен. Предвид бележката от Българската анонимната хроника, отнасяща се до смъртта на цар Иван Шишман, заточването на патриарха става най-рано през юни 1395 г. (БАХ 1992, 90). Преди това Евтимий вписва убитите 110 търновски жители в Боянския поменик (Жалоянов, Спасова 2011, 300–308).

От сведенията на Цамблак и на Българската анонимната хроника може да се предположи, че убийството на 110 боляри и духовници е непосредствено след смъртта на цар Иван Шишман през юни 1395 г. По това време патриарх Евтимий е в Търново и е свидетел на събитието, което проличава от думите му: *„...О, несправедливецо, защо така безумно и долно унизи величието на моето достойнство? Подобаваше най-напред свещеникът да се пожертвува, а след това да го последват жертвите... затова и на мене първо приличаше да изпия чашата на заколението...“* (СБЛ 1982, 231).

В подкрепа на предположението за времето на убийството на търновския елит, се явява сведението в писмото на цариградския патриарх от месец май 1395 г., засягащо и митрополит Йеремия, който според текста *„сега пребивава в околностите на Търново“* (Тютюнджиев 2007, 99–100). Възможно е, до този момент, митрополит Йеремия да не оглавява Търновската църква, поради факта, че висшето духовенство в столицата не е съгласно, което предполага, че елитът на Църквата е жив.

Какво би могло да доведе до промяната в политиката на османците, което да предизвика тази жестока разправа с елита на столичния град? След идването си на османския престол султан Баязид предприема твърда завоевателна политика, с която цели да наложи османската власт, като силно ограничи правата на някои васални области, дори и изцяло да ги подчини. Тази политика се явява от една страна част от еволюцията на османското общество и държава, а от друга изразява състоянието на балканските държави, неспособни да изградят общ фронт срещу османската заплаха.

Османските автори съобщават, че в края на 1389 или началото на 1390 г. са завзети Краговските рудници, които принадлежат на васалното княжество на Константин Драгаш. По същото време османският пълководец Фируз бей установява свое предмостие във Видин и предприема първият по-сериозен поход във Влашко. Тези мерки представляват действия, насочени към прякото присъединяване на балканските земи към османската държава (Матанов 2005, 447 – 448). Важно място в завоевателната политика на османците заемат и контрадействията им към организираниите съвместни християнски акции. Една от тях, която впоследствие вероятно дава отражение върху съдбата на Търновското царство, е свързана с влашкия воевода Мирчо. Според изследователите, към края на 1389 г. той осъществява контакт с други противници на султан Баязид. Такъв е емирът на Кастамон, владеещ анатолийското крайбрежие. Според изворите емирът се договаря с влашкия воевода за едновременно нападение срещу Баязид. В изпълнение на договореното към края на 1390 или началото на 1391 г. Мирчо достига до „Казъновас“, но е отблъснат от акънджиите. Описвайки похода към Карнобат, Мехмед Нешри отбелязва, че Мирчо действа в съюз с други злодеи. Дали сред тях не е визирани и цар Иван Шишман (Атанасов 2010, 196 – 197)?

Походът на османските войски срещу Търново е резултат от опасенията на Баязид, че българо-унгарските и българо-влашките връзки могат да застрашат османските планове по Долен Дунав. Със събранието в Сяр през зимата на 1393 г. Баязид прави опит да реши въпроса със своите васали и да завладее земите им. Българските царе не са сред присъстващите. През периода 1394 – 1395 г. българските земи се оказват на подстъпите на османското настъпление към Влашко и Унгария. Васалната вярност на цар Иван Шишман е от голямо значение за завоевателната политика на османската държава към тези територии. Въпреки надвисналата сериозна опасност, българските владетели избират пътя на сближение с Влашко и Унгария (Матанов 2005, 449). След неуспешната си акция на север от р. Дунав и претърпените поражения с много жертви в долината на р. Ровине на 17 май 1395 г. срещу отрядите на Мирчо Стари, султан Баязид се насочва към Никопол, където последвала и смъртта на цар Иван Шишман. Събитията са илюстрирани и в хрониката на влашкия монах Михаил Мокса от 1620 г, където се

отбелязва, че „*тогава турците завладели цялата българска земя*“ (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1992, 75).

Видим е ходът на събитията – неуспешната военна кампания на Баязид във Влашко и последвалата смърт на цар Иван Шишман следват една след друга. Може да се предположи, че българският владетел прави опит да подкрепи по някакъв начин влашкия воевода. Османският хронист Сеадедин съобщава, че след похода си във Влашко, Баязид трябвало да потушава някакъв „*бунт при Никопол*“ (Павлов, Тютюнджиев 1995, 85). Възможно е това сведение, да бъде обвързано с евентуални съвместни действия на цар Иван Шишман и на воеводата Мирчо. Намеренията на търновския владетел (реализирани или не), описани като „*бунт*“, са предизвикали Баязид на крайни действия, т. е. взел е решението да погуби непокорния си васал.

Вероятно под въздействието на редица фактори – антиосманските акции на търновския цар, невявяването на войските и на други османски васали при похода във Влашко (Вук Бранкович, Джурадж II Страцимирович Балшич, братята на крал Марко – Андриаш и Димитър), понесените османски поражения (Кратката византийска хроника, информираща за изхода на сражението при Ровине, завършва с думите: „*и Баязид едва се изплъзна с малко хора*“ (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 89), възпрепятстваната завоевателна политика към земите на север от Дунав, са предприети и последвалите действия от страна на Баязид I, а именно – първо убийството на цар Иван Шишман, а след това и това на 110 боляри и духовници – лицето на търновския елит. Действията на османската власт, предприети към цвета на търновското общество, вероятно са свързани с евентуален опит за подкрепа на търновските военачалници и боляри към плановете на цар Иван Шишман за въоръжена съпротива. Циркулярните писма, които той изпраща до своите военачалници, са възможният отговор.

Каква е съдбата на Александър непосредствено след юни 1395 г., когато мястото му в Търново е заето от турски военачалник, поел управлението на града? Евентуален отговор на този въпрос биха могли да дадат две изворови податки – 1) сведение на Майнцката хроника, съставена между 1380 и 1406 г. и 2) миниатюра, илюстрираща битката при Никопол през 1396 г. Според хрониката на страната на турците в битката при Никопол през 1396 г. се сражават и „*неистински християни*“, т. е. от източното православие (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 106). Миниатюрата е част от хрониката на Джовани Серкамби (Джовани Серкамби. Биограпедия). Хрониката на Серкамби е съставена около 1400 г., т. е., четири години след самата битка. Няма сведения Серкамби да участва в похода на западните войски. Вероятно е използвал скица на участник в сраженията, което обяснява точността при изобразяване не само на хълма и крепостта, а и на ландшафтните очертания. От изображението се вижда, че на крепостта има две знамена. На по-високо

поставеното знаме е нарисувана глава с чалма и надпис „Баизеето“. Под него имало и друго знаме, с изображение на двуглав орел (Топшев 2015).

В България двуглавия орел, като хералдически знак, е символ и неразделна част на царската фамилия, вероятно поне през XIV в., тъй като данни от предходните векове липсват. Като пример може да се посочи изображението на двуглав орел върху пръстен-печат, открит на Трапезица (Тотев 2010, 152; Тотев 2017, 109 обр. 4), изобразените двуглави орли върху миниатюра от Лондонското четвроевангелие на цар Иван Александър (Четириевангелие 2018), двуглавите орли, като детайли от златовезана дреха, открита в църквата в Станичене (Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005, 75 – 78). Срещат се върху медни монети на цар Иван Срацимир (Доcheв 2009, 233 – 238; Радушев, Жеков 1999, 169 – 223). Намират място и като интериорна украса – върху капител, намерен в двореца на Царевец (Косева 2016, 767 – 772). Употребата на изображенията на двуглави орли е привилегия на владетеля и най-близките му роднини (Войников 2017, 48).

Поставянето на знаме с двуглав орел върху Никополската крепост подсказва, че най-вероятно по това време (1396 г.) първородният син на Иван Шишман е в града. Другото знаме – на Баязид, поставено по-високо, показва кой е господарят сюзеренът. Може да се предположи, че след смъртта на своя баща и последвалото избиване на търновските граждани, Александър е принуден да се премести в Никопол. Приема и по-тежка васална зависимост, като вероятно има за задача и да охранява стратегически важната крепост от унгарски домогвания.

Наличието на знамето с двуглавия орел носи важна информация за съдбата на Търновското царството. От една страна флагът – като символ на държавата, показва, че царството продължава да съществува, макар и под силна васална зависимост, а от друга страна представя и личната история на Александър, който не изменя на християнството, което опровергава мнението, че след смъртта на цар Иван Шишман първородният му син приема исляма.

Сведенията за живота на Александър след битката при Никопол са твърде оскъдни¹¹. В науката е възприет разказът на Ханс Шилтбергер, участник в никополската битка, който съобщава, че *„Владетел на града (Самсун) и на страната по това време беше синът на един херцог, наречен Шишман, от средна България; столицата на тази страна се казва Търново... Баязид завзел същата страна и пленил херцога и неговия син; бащата умрял в затвора, синът приел езическата вяра, за да го оставят жив. И тъй като Баязид завзел Самсун и страната Джаник, той му дал този град и тукашната страна до края на живота му вместо бащината*

¹¹ Изказвам благодарност на докторант Лъчезар Кръстев от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, за идеите и оказаната помощ, относно информацията за живота на Александър след 1396 г.

му земя“ (Брун, Шилтбергер; Шилтбергер 1971, 34). Този разказ е с много неизвестни. Няма да се спирам подробно на него, само ще маркирам няколко основни момента – 1. Не е ясно дали въпросният „херцог“ е именно цар Иван Шишман (Павлов, Тютюнджиев 1995, 86). Името Шишман се приема за династично, но едновременно с това е и лично име, носено от лица от аристокрацията. В Бориловия синодик, един от загиналите в името на вярата носи името Шишман (**Държава и църква 1999**, 87). В османските регистри името Шишман също намира място, т. е. то е използвано и продължава да се използва в именната система на българите и през XVI–XVII в. (Мутафова 2002, 126–132); 2. Липсва категорично посочване, че именно престолонаследникът Александър е приел исляма, в текста името му не е споменато. На фона на тези бележки по-логично изглежда, че въпросният „херцог“ е от аристократичен род, а неговият син, за да спаси живота си приема исляма. Престолонаследникът Александър го няма в тази история. Той се появява малко по-късно и доказателствата за неговото присъствие изглеждат вече по-сигурни и логични.

След битката при Чамурли (1413 г.) султан Мехмед I успява да стабилизира положението си. През лятото на 1415 г. завладява и територията на бейлика Айдън. Дотогавашният му управител Джунейд е изпратен в Никопол. По този повод византийският хронист Дука разказва: „Мехмед възложил на Джунейд управлението на Никополската област, която се намирала на р. Истър“ (ГИБИ 2015, 51), а Айдънският бейлик преминава във владение на „Александър, син на Шишман, когото Мехмед бил обърнал в своята нечиста вяра“ (Dukae 1834, 109; ГИБИ 2015, 48). Възниква въпросът защо Дука не нарича Александър с името Искендер, след като вече отдавна е приел исляма? Вероятният отговор би могъл да бъде, че до 1415/1416 г. Александър е християнин. Това предположение се чете и в сведението на Дука, който пише, че едва при управлението на султан Мехмед I Александър приема исляма. Вероятно и до тази година – 1415/1416 г. той е в Никопол. Престоят му в крайдунавската крепост може косвено да се потвърди от факта, че именно тук е изпратен Джунейд, а не някъде другаде, т. е. двамата разменят земите си. Дали за Александър и за даденото му от султан Мехмед I владение в Айдън не се отнася и сведението от „Хрониката на турските султани“ (XVII в.), където след победата на Мехмед I над Муса е отбелязано: „Подари (Мехмед) и на принцепса на България едно хубаво място да го управлява и да бъде негово, защото той му беше помагал много...“ (Павлов, Тютюнджиев 1995, 122)? Последните дни от живота на Александър са свързани с опита му да потуши бунта на Бьорклюдже Мустафа, последовател на шейх Бедреддин, през 1416/1417 г. и са разказани отново от Дука: „Синът на Шишман, управителят на една от провинциите на Мехмед, за когото вече стана дума, събрал войска и се отправил срещу лъже-монаха, но не успял да премине през теснините на Стилария... стиларийците... разбили армията на Шишман,

който също загинал“ (ГИБИ 2015, 52; Иречек 1978, 140). Така завършва животът на Александър, престолонаследникът на Търновското царство. Живот изпълнен с бури, превратности и трудни решения. Дали Александър е вероотстъпникът, царският син, който предава така лесно царството, поданиците и себе си? Или ще се нареди сред онези българи, които достойно защитават своя народ и пазят вярата си, докато накрая обстоятелствата не го принуждават да направи своя избор?

От 1388 г. столица на Търновското царство става Никопол, като в този случай се следва максимата „където е царя, там е и столицата“. Постепенно Търново започва да губи столичните си функции. След завладяването на крепостта, разрушаването и опожаряването на църкви, последвалото убийство на 110 души – елитът на търновското болярство и висше духовенство, заточването на патриарха и изселването на голяма част от търновското население, виждането и усещането за Търново като сакрален и богохраним град започва да замира. Прави впечатление, че в текста на Българската анонимна хрониката, във връзка със смъртта на цар Иван Шишман, в едно изречение, два пъти е повторен изразът „цялата българска земя“ – „Завладя също и цялата българска земя и постави в нея свои управители по цялата българска земя“ (Тютюнджиев 1992, 90). Може ли да се приеме, че за автора на хрониката българската земя е олицетворение на Търновското царство? Предвид сведенията от изворите за последните години от живота на Александър, търновският престолонаследник, дали съществуването на Търновското царство, макар и под тежка васална зависимост, може да бъде удължено до 1415/1416 г.?

Османската опасност и последиците от нея превръщат живота в оцеляване не само за обикновеното население, но и за членовете на владетелската фамилия. Според изворите Никопол издържа на обсадата на кръстоносците 16 дни. В тази битка царският син Александър се сражава на страната на Баязид. От отдалечеността на събитията това негово поведение изглежда неприемливо. Трябва, обаче, да се вземе предвид наложената обстановка от новите господари на Балканите, както и обстоятелството, че само той – престолонаследникът – и неговото близко обкръжение са били наясно какви компромиси трябва да направи, за да спаси не само своя живот, но и да се опита да удължи съществуването на Търновското царство, макар и силно зависимо от османската власт. Всеки един от владетелите на средновековните държави се е стремил по свой начин да се справя с наложената нова обстановка на Балканите, да прави или не компромиси с османската власт по отношение на положението си и да решава, доколкото зависи от него, съдбата на собствената му държава и народ.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Андреев 1999: Й. Андреев. Едно дипломатическо пратеничество в Търново през 1395 г. – ТКШ. Т. 6. Велико Търново, 1999, 430–431./Y. Andreev. Edno diplomaticheskо pratenichestvo v Tarnovo prez 1395 g. – TKSh. T. 6. Veliko Tarnovo, 1999, 430–431.

Андреев, Лазаров, Павлов 2012: Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в Средновековна България. София, 2012./Y. Andreev, Iv. Lazarov, Pl. Pavlov. Koy koy e v Srednovekovna Bulgaria. Sofia, 2012.

Антонов 2009: А. Антонов. Фактори влияещи на българската съпротива срещу османските завоеватели в края на XIV и началото на XV век. – В: „България, земя на блажени...“ In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Велико Търново, 2009, 494–513./A. Antonov. Faktori vliyaeshiti na balgarskata saprotiva sreshtu osmanskite zavoevateli v kraя na XIV i nachaloto na XV vek. – V: „Bulgaria, zemya na blazheni...“ In memoriam Professoris Iordani Andreevi. Veliko Tarnovo, 2009, 494–513.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културна история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009./G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo. Kam politicheskata, tsarkovnata, stopanskata i kulturna istoria na Dobrudzha през XIV vek. Veliko Tarnovo, 2009.

Брун: Ф. Брун. И. Шилтбергер. Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год. – В: Записки императорского Новороссийского университета. Том 1. 1867./F. Brun. I. Shiltberger. Puteshestviia po Evrope, Azie i Afrike s 1394 po 1427 god. – V: Zapiski imperatorskogo Novorossiiskogo universiteta. Tom 1. 1867. <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Schiltberger3/frametext1.htm> (20.01.2019).

Вачев 1993: Х. Вачев. Към въпроса за падането на столичния Търновград под турска власт. – В: Османската инвазия на Балканите и края на Средновековна България. (= Трудове на ВТУ, 1993, т. 32, 3), 248–253./H. Vachev, Kam vaprosa za padaneto na stolichnia Tarnovgrad pod turska vlast. – V: Osmanskata invazia na Balkanite i kraя na Srednovekovna Bulgaria. (= Trudove na VTU, 1993, t. 32, 3), 248–253.

Войников 2017: Ив. Войников. История на българските държавни символи. Велико Търново, 2017./Iv. Voynikov. Istorіa na balgarskite darzhavni simvoli. Veliko Tarnovo, 2017.

ГИБИ 2015: Гръцки извори за българската история. Т. XII. София, 2015./Gratski izvori za balgarskata istoria. T. XII. Sofia, 2015.

Градева 1989: Р. Градева. Налагане на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация XIV – началото на XV век. – Бал-канистика, 1989, 3, 33–52./R. Gradeva. Nalagane na kadiyskata institutsia na Balkanite i myastoto ѝ v provintsialnata administratsia XIV – nachaloto na XV vek. – Balkanistika, 1989, 3, 33–52.

Данчев 1969: Г. Данчев. Владислав Граматик. Книжовник и писател. София, 1969./G. Danchev. Vladislav Gramatik. Knizhovnik i pisatel. Sofia, 1969.

Джовани Серкамби: Биограпедия./Biograpediia. <http://www.biograpedia.ru/node/177> (18.01.2019).

Дончева-Панайотова 1992: Н. Дончева-Панайотова. Руските летописи за търновската трагедия през 1393 г. и делото на митрополит Киприан. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в историческите и литературните паметници от XIV – XVIII век. Велико Търново, 1992, 329 – 335./N. Doncheva-Panayotova. Ruskite letopisi za tarnovskata tragedija prez 1393 g. i deloto na mitropolit Kiprian. – V: Turskite zavoevania i sadbata na balkanskite narodi, otrazeni v istoricheskite i literaturnite pametnitsi ot XIV – XVIII vek. Veliko Tarnovo, 1992, 329 – 335.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети. Велико Търново, 2009./K. Dochev. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti. Veliko Tarnovo, 2009.

Илков 1908: Д. Илков. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908./D. Ilkov. Prinost kam istoriyata na Stara Zagora. Plovdiv, 1908.

Иречек 1978: К. Иречек. История на българите. София, 1978./K. Irechek. Istoria na balgarite. Sofia, 1978.

Йовчева 2016: М. Йовчева. Химнографската прослава на св. Филотея Темнишка в южнославянската книжнина. – В: Сребърният век: нови открития. София, 2016, 183 – 201./M. Yovcheva. Himnografskata proslava na sv. Filoteya Temnishka v yuzhnoslavvanskata knizhnina. – V: Srebarniyat vek: novi otkritia. Sofia, 2016, 183 – 201.

Калоянов 2011: А. Калоянов. Кога е написан Архивският номоканон (ЦИАИ 1160)? – Проглас, XX, 2011, 1, 5 – 21./A. Kaloyanov. Koga e napisan Arhivskiyat nomokanon (TsIAI 1160)? – Proglas, XX, 2011, 1, 5 – 21.

Калоянов, Спасова 2011: А. Калоянов, М. Спасова. Исторически свидетелства текстовете от XIV – XVI век за избитите след 1393 г. сто и десет търновски първенци. – В: България, българите и Европа – мит, история и съвремие. Т. IV. Велико Търново, 2011, 300 – 308./A. Kaloyanov, M. Spasova. Istoricheski svidetelstva v tekstovete ot XIV – XVI vek za izbitite sled 1393 g. sto i deset tarnovski parventsi. – V: Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria i savremie. T. IV. Veliko Tarnovo, 2011, 300 – 308.

Калужняцки 2011: Е. Калужняцки. Съчинения на българския патриарх Евтимий. Велико Търново, 2011./E. Kaluzhnyatski. Sachinenia na balgarskia patriarh Evtimiy. Veliko Tarnovo, 2011.

Ковачев 2007: Р. Ковачев. Селища и население в новата каза Разград от XVI век. – В: Изследвания в памет на акад. Анание Явашов. София, 2007, 83 – 122./

R. Kovachev. Selishta i naselenie v novata kaza Razgrad ot XVI vek. – V: *Izsledvania v pamet na akad. Ananie Yavashov*. Sofia, 2007, 83 – 122.

Косева 2016: Д. Косева. Неизвестен капител с двуглав орел от двореца на Царевец. – В: *VTU и българската археология*. Т. 2. Проф. д-р Борис Д. Борисов, ученици и приятели. Велико Търново, 2016, 767 – 772./D. Koseva. Neizvesten kapitel s dvuglav orel ot dvoretsa na Tsarevets. – V: *VTU i balgarskata arheologia*. Т. 2. Prof. d-r Boris D. Borisov, uchenitsi i priyateli. Veliko Tarnovo, 2016, 767 – 772.

Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993: Ив., Лазаров, Ив., Тютюнджиев, П. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII – XIV в. Велико Търново, 1993./Iv., Lazarov, Iv., Tyutyundzhiev, P. Pavlov. Dokumenti za politicheskata istoria na srednovekovna Bulgaria XII – XIV v. Veliko Tarnovo, 1993.

Литаврин, Макарова 1995: Г. Литаврин, И. Макаров. Этническое самосознание болгар в конце XIV – начале XVI века. – В: *Этническое самосознание славян в XV ст.* Москва, 1995, 191 – 215./G. Litavrin, I. Makarov. Etnicheskoe samosoznanie bolgar v kontse XIV – nachale XVI veka. – V: *Etnicheskoe samosoznanie slavian v XV st.* Moskva, 1995, 191 – 215.

Матанов 1986: Хр. Матанов. Югозападните български земи през XIV век. София, 1986./Hr. Matanov. Yugozapadnite balgarski zemi prez XIV vek. Sofia, 1986.

Матанов 2005: Хр. Матанов. Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2005./Hr. Matanov. Srednovekovnite Balkani. Istoricheski ochertsii. Sofia, 2005.

Милетич 1896: Л. Милетич. Дако-ромънитѣ и тѣхната славянска писменостъ. Часть II. Нови влахо-български грамоти отъ Брашов. – *Сб НУНК*, XIII, 1896, 45 – 100./L. Miletich. Dako-romanite i tyahnata slavyanska pismenost. Chasty II. Novi vlaho-balgarski gramoti ot Brashov. – *Sb NUNK*, XIII, 1896, 45 – 100.

Мутафова 2002: Кр. Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. Велико Търново, 2002./Kr. Mutafova. Staroprestolniyat Tarnov v osmanoturskata knizhnina. Veliko Tarnovo, 2002.

Нешри 1984: Мехмед Нешри. Огледало на света. Съст. и превод М. Калицин. София, 1984./Mehmed Neshri. Ogledalo na sveta. Sast. i prevod M. Kalitsin. Sofia, 1984.

Ников 1928: П. Ников. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *ИБИД*, VII – VIII, 1928, 44 – 112./P. Nikov. Turското zavladuyavane na Bulgaria i sadbata na poslednite Shishmanovtsi. – *IBID*, VII – VIII, 1928, 44 – 112.

Николов 1993: Г. Николов. Българските държави в края на XIV в. – В: *Османската инвазия на Балканите и края на Средновековна България (= Трудове на VTU, 1993, 32, 3), 89 – 100.*/G. Nikolov. Balgarskite darzhavi v kraia na XIV v. – V: *Osmanskata invazia na Balkanite i kraia na Srednovekovna Bulgaria (= Trudove na VTU, 1993, 32, 3), 89 – 100.*

Николова 2003: Я. Николова Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев 14–15 май 1999 г. В. Търново, 2003, 269–280./Ya. Nikolova Traditsii i priemstvenost v Bulgaria i na Balkanite prez srednite vekove. Izsledvania i materialii ot mezhdunarodnata nauchna konferentsia v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Yordan Andreev 14–15 may 1999 g. V. Tarnovo, 2003, 269–280.

Овчаров 2017: Н. Овчаров. Александър и Фружин – двамата престолонаследници на цар Иван Шишман. – В: Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Иван Тютюнджиев (= Годишник на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 1, 2017), 285–291. /N. Ovcharov. Aleksandar i Fruzhin – dvamata prestolonaslednitsi na tsar Ivan Shishman. – V: Izsledvania v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Ivan Tyutyundzhiev (= Godishnik na Istoricheskia fakultet na VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1, 2017), 285–291.

Павлов 2008: Пл. Павлов. Цар Константин II Асен край на средновековната българска държавност. – В: Българското средновековие. Познато и непознато. Велико Търново, 2008./Pl. Pavlov. Tsar Konstantin II Asen krayat na srednovekovnata balgarska darzhavnost. – V: Balgarskoto srednovekovie. Poznato i nepoznato. Veliko Tarnovo, 2008.

Павлов, Тютюнджиев 1995: Пл. Павлов, Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, 1995./Pl. Pavlov, Iv. Tyutyundzhiev. Balgarite i osmanskoto zavoevanie (krayat na XIII – sredata na XV v.). V. Tarnovo, 1995.

Поповић, Габелић, Цветковић, Поповић 2005: М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић. Црква Светог Николе у Станичењу. Београд, 2005. /M. Popović, S. Gabelić, B. Svetković, B. Popović. Crkva Svetog Nikole u Staničenju. Beograd, 2005.

Радушев, Жеков 1999: А. Радушев, Г. Жеков. Каталог на българските средновековни монети IX–XIV век. София, 1999, 169–223./A. Radushev, G. Zhekov. Katalog na balgarskite srednovekovni moneti IX–XIV vek. Sofia, 1999, 169–223.

Раковски 1860: Г. С. Раковски. Нѣколко речи о Асяѣню Първому, великому царю българскому и сыну му Асѣню Второму. Бѣлградъ, 1860./G. S. Rakovski. Nyakolko rechi o Asyaenyu Pervomu, velikomu tsaryu bylgarskomu i siynu mu Asenyu Vtoromu. Belgrad, 1860.

СБЛ 1982: Стара българска литература. Ораторска проза. Съст. и редакция Л. Грашева. Т. 2. София, 1982./Stara balgarska literatura. Oratorska proza. Sast. i redaktsia L. Grasheva. T. 2. Sofia, 1982.

СБЛ 1986: Стара българска литература. Житиеписни творби. Съст. и редакция Кл. Иванова. Т. 4. София, 1986./Stara balgarska literatura. Zhitiepisni tvorbi. Sast. i redaktsia Kl. Ivanova. T. 4. Sofia, 1986.

Симидов 2008: Ф. Симидов. Падането на старото българско царство. – „Поборник-опълченец“ 1900, год. II., кн. 3, 269–284. (Фототипно издание. Съст. В. Антонова. Велико Търново, 2008)./F. Simidov. Padaneto na staroto balgarsko tsarstvo. – „Pobornik-opalchenets“ 1900, god. II., kn. 3, 269–284. (Fototipno izdanie. Sast. V. Antonova. Veliko Tarnovo, 2008).

Стамболийска, Хрисимов 2014: А. Стамболийска, Н. Хрисимов. За връзките между Видинската митрополия и Търновската патриаршия през Второто българско царство. – ИРИМ-ВТ, XXVIII–XXIX, 2014, 279–292./A. Stamboliyska, N. Hrisimov. Za vrazkite mezhdur Vidinskata mitropolia i Tarnovskata patriarshia prez Vtoroto balgarsko tsarstvo. – IRIM-VT, XXVIII–XXIX, 2014, 279–292.

Старобългарски речник 1999: Старобългарски речник. Т. 1. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. София, 1999. /Starobalgarski rechnik. T. 1. Otg. red. Dora Ivanova-Mircheva. Sofia, 1999.

Тотев 2010: К. Тотев. Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство. В. Търново, 2010./K. Totev. Zlatni prasteni-pechati ot vremeto na Vtoroto balgarsko tsarstvo. V. Tarnovo, 2010.

Тотев 2017: К. Тотев. Археологически проучвания на крепостта на хълма Трапезица във Велико Търново – резултати и проблеми (2007–2016). – ГСУ, НЦС-ВП, т. 99 (18), 2017, 95–112./K. Totev. Arheologicheski prouchvania na krepostta na halma Trapezitsa vav Veliko Tarnovo – rezultati i problemi (2007–2016). – GSU, NTsSVP, t. 99 (18), 2017, 95–112.

Тошев 2015: Л. Тошев. Една (не)забелязана миниатюра./L. Toshev. Edna (ne) zabelyazana miniatyura. – http://luchezar-toshev.blogspot.com/2015/03/blog-post_27.html (18.02.2019).

Турилов 2010: А. Турилов. Владислав Граматик. – В: Православная энциклопедия. Т. 9, 99–101./A. Turilov. Vladislav Gramatik. – V: Pravoslavnaia entsiklopediia. T. 9, 99–101. <http://www.pravenc.ru/text/155003.html> (18.02.2019).

Тютюнджиев 1992: Ив. Тютюнджиев. Българска анонимна хроника от XV век. Велико Търново, 1992./Iv. Tyutyundzhiev. Balgarska anonimna hronika ot XV vek. Veliko Tarnovo, 1992.

Тютюнджиев 2007: Ив. Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в. Велико Търново, 2007./Iv. Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV–XIX v. Veliko Tarnovo, 2007.

Флоря 1986: Б. Флоря. Рукописная традиция памятников Кирилло-Мефодиевского цикла. Жития Кирилла и Мефодия. Москва, 1986, 25–40./B. Floria. Rukopisnaia traditsiia pamiatnikov Kirillo-Mefodievskogo tsikla. Zhitii Kirilla i Mefodii. Moskva, 1986, 25–40.

Харалампиев 2014: Ив. Харалампиев. Йоасаф Бдински. Похвално слово за св. Филотея – новобългарски превод. – Търновски писмена, 6. Алманах за Търновската книжовна школа. Велико Търново, 2014, 69–118./Iv. Haralampiev. Yoasaf

Bdinski. Pohvalno slovo za sv. Filoteya – novobalgarski prevod. – Tarnovski pismena, 6. Almanah za Tarnovskata knizhovna shkola. Veliko Tarnovo, 2014, 69 – 118.

ХИБ 1978: Христоматия по история на България. Т. 2, Съст. П. Петров, В. Гюзелев. София, 1978./Hristomatia po istoria na Bulgaria. T. 2, Sast. P. Petrov, V. Gyuzelev. Sofia, 1978.

Христова, Караджова, Узунова 2003: Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X – XVIII век. Т. 1. София, 2003./B. Hristova, D. Karadzova, E. Uzunova. Belezhki na balgarskite knizhovnitsi X – XVIII vek. T. 1. Sofia, 2003.

Челеби 1972: Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров. София, 1972./Evliya Chelebi. Patepis. Prevod ot osmanoturski, sastavitelstvo i redaktsia na Strashimir Dimitrov. Sofia, 1972.

Четириевангелие на цар Иван Александър. Пълно фототипно издание. София, 2018./Palno fototipno izdanie. Sofia, 2018.

Шилтбергер 1971: Х. Шилтбергер. Пътепис. Превод от немски М. Киселинчева. София, 1971./H. Shiltberger. Patepis. Prevod ot nemski M. Kiselincheva. Sofia, 1971.

Dukaе 1834: М. Dukaе. Historia Byzantina. 1834, p. 109. <https://archive.org/details/ducaemichaelisd00ducagoog/page/n124> (20.01.2019).

ПРИЛОЖЕНИЕ

Откъс от „Похвалата за Филотея“ на Йоасаф Бдински

Беше изминало много време, когато в годината 6902 (=1394/1393), (и пак беше индикт 3), поради неизповедимите Божии тайни, срещу онова място се насочи яростта и голямото агарянско нашествие, уви, а накрая се извърши печално разрушение на града с околностите му, незнайно как, по произволението на всесилния промисъл, а *Неговите съдби са велика бездна* (по Пс 35:7). В това псалмопение се сбъдваше и онова Йеремино предсказание: *Птиците на Сион тъгуват* (Пл. Йер 1:4), когато мъжкото от всяка възраст с меч бе погубено, когато чудо (не бе за вярване дори!) се случваше, на Йеремия пак жално пригласящи¹: *Проляха кръвта им – рече – като вода около Йерусалим, и нямаше, кой да ги погребее* (Пс 78:3). *Трупове на Твоите раби предадох за храна на птиците небесни, телата на Твоите светии – на земните зверове* (Пс 78:2) за такива неща още: *Глас се чува в Рама: Рахил плаче за децата си и не иска да се утеши за тях, защото ги няма* (Йер 31:15). Впрочем, тогава бяха изречени, днес се обединиха: *Отритна – според псалма – скинията в Силом, селенията, в които обитаваше Той между човечите* (Пс 77:60), и *предаде в плен силата им, и славата им – в ръцете на враговете* (перифраза по Пс 77:61) и презря Своето наследство (Пс 77:62). И онова, още по-печалното: *свещениците им падаха от меч, и вдовиците им не бяха печални*, според писаното (по Пс 77:64); изпрати срещу тях гнева на Своята ярост – уви!, – ярост, гняв и скръб, изпратени от ангели зли (по Пс 77:49: Ис 66:15)². Тогава архиерейството от жителство/поданство прогонвано биваше страдално, в мъки и лъжливи обвинения по много начини прокуждани. И, о, злочестина! И когато заради благочестията се случи и патриаршеското заточение на онова светило на светилата и на Христа подобния по образ, тогава от множествата се чу: По-добре беше слънцето да угасне, нежели Евтимиевият език да замлъкне!³.

¹ Библейска алузия към Йер 18:21: *И тъй, предай синовете им на глад и подложи ги на меч; мъжете им да бъдат със смърт поразени, и младежите им – умъртвени с меч на война.*

² *Напрати върху тях пламъка на Своя гняв, и негодувание, и ярост, и нещастия напрати зли ангели* (Пс 77:49); *Защото ето, ще дойде Господ ..., за да излее гнева Си с ярост и заплахата Си – с пламнал огън* (Ис 66:15).

³ В славистиката все още този емблематичен текст се приписва на Йоасаф Бдински, но всъщност той е заимстван от Житието на св. Йоан Златоуст в търновския превод на *Стихирия пролог*: Св. Йоан Златоуст, 27 януари: *Мѣца тѣ. кѣ. прѣкнесеніеи ошестемъже вѣстѣи оцанашигоишаннаархїеиіпакопстантина града златоустаго: оуневѣше да блнцпоамръкнеть, или оустайшаннова да прѣмлъчатъ* (Спасова, М. Слово и образ (Реалии между словесното описа-

Оплаквам те, о, Църкво, оплаквам те заради това внезапно разорение! Към тебе се обръщам, търновска славо: от каква – каква стана! Тогава в недостъпната Светая Светих нозете на нечестивците влизаха! Тогава, впрочем, се изпълни сякаш онова Господното: **кога видите да стои на свето място „мерзостта на запустението“** (Мт 24:15). А свещениците (уви!) и многобройните гълпи страдаха под открито небе, понеже нито храмове за молитва имаха, нито от законите получаваха справедливост с нечестивите наравно. Всички жално в един глас възкличаваха: „предела на нашето страдание като виждате, убойте се! О, земьо и небе – още по-умилно викаха, – страдайте заедно с нас, защото Давидовото срещу нас горко днес се стовари: *и очаквах някой с мен да поскърби, и нямаше; и утешител – и не намерих* (по Пс 68:21)⁴. Затова и безчувствената твар към състрадание жално призоваваха, защото печално бе допуснато чрез изпратения Божи гняв и богопротивните да се озверят срещу благочестивите, и голямата настървеност на нечестивите срещу благочестивите. И о, безразсъдство! Мнозина към непристойната мохамеданска вяра се прехвърлиха: едни, от страх като се вцепениха; някои пък, чрез ласкателства като се размекнаха или с имотни придобивки победени като бяха; други пък поради простоватост се подлъгаха с писмо и измама, като се присъединиха към противниците. Обичайно е провидението много пъти да подлага благочестивите на изкушения, като преди това им приготвя на небесата безкрайна отплата. По същия начин и на противниците – безкрайни и вечни мъки.

Когато настъпи втората година, благочестивият наш цар пожела да изпрати своя превъзлюбен син – доблестния, мъдрият и най-вече христолюбивия нов Константин, а с него – и наше смирение, в споменатия Търнов, по някакви царски дела, неотложни и велики. Като стигнахме чрез Христовата благодат до почетното място, бяхме приети с царска и архиерейска слава и показност от княза/управника на онова място – с голяма чест и благосклонно за дълго време.

Така, докато бяхме там, стигна до слуха на наше смирение и на моя благочестив цар, че пресветото, честно и мироблагоуханно тяло на преподобната Филотея сияе в един от манастирите на Владичицата, Божията майка, озаряваща всички с лъчите на целебните дарове. Впрочем, венценосецът, след като със собствените си уши чу това и го прие с голяма радост. Като се разпали сърдечно от божествена любов, подобно на кошута, жадуваща за извори водни (по Пс 41:1), така и той желаше да се наслади и да притежава свещените мощи на преподобната – нетленното съкровище. Като намери

ние на някои светци в житията им от Стишния пролог и техните образи върху иконите). – В: Паисий Христов. Една кариера в служба на словото. Сборник, посветен на проф. дфн Паисий Христов. Велико Търново, 2011, с. 352). Има само една лексикална отлика между двата текста: в Стишния пролог *пoмръкнѣтъ*, а у Йоасаф Бдински – *Угасоути*.

⁴ *Очаквах състрадание, но го няма, – утешители, ала не намирам* (Пс 68:21).

сгодно време, намисли план – добър и достоен за похвала, – и веднага изпрати един от своите велможи при тогавашния търновски княз/управник, искайки не сребро, злато, или каквото и да било от тленните и преходните неща, а преславния ковчег на преподобната. Защото тогава нищо не можеше да бъде за него по-желано от мощите на преподобната, понеже това му беше в ума, обмисляно винаги: „Готов съм да отдам всичко, дори половината от моето имане: било то злато, сребро, бисери, скъпоценни камъни – всичко съм съгласен да дам, от всичко да се лиша, за да получа веднага желаното за мен съкровище“. Като чу това князът/управникът, веднага стана сговорчив и с цялото си старание и бързина, както за всичко друго, така и за това го послуша и ни дари възделеното, което просехме. Като чу това царят, от радост считаше, че по-високо, а не по земята стъпва. Като целуна с голямо благоволение светите мощи и като им се наслади достатъчно, нас изпрати по-напред у дома. А ние, свещенодействайки, вдигнахме светото и преподобно тяло, приготвихме колесницата, благоговейно украсихме ковчега на светото съкровище, като го обвихме бляскаво с багреници и покривала, приготвихме го с благоуханни мира и ароматни кадила, и радостно потеглих към дома, пеейки и славейки Господ. Тъй като пресякохме границите на страната и с Божията помощ пристигнахме, като чу това, целият клир на нашия град със свещенослужителите и прислужващите в храма⁵, облечени с бели и свещени дрехи, със свещи и благовонни кадила, а също и целият монашески лик, обикновените хора от целия град и областта ревностно ни посрещат.

---

⁵ В тесния смисъл на думата левит означава ‘прислужващ, помагач в храма’.